

Зоран ГЕОРГИЕВ

ФОРТИФИКАЦИЈАТА НА СТОБИ: ФРОНТАЛЕН И ЈУГОИСТОЧЕН ГРАДСКИ СИД

Клучни зборови: Римска воена архитектура, истражување, структурни елементи, градежни фази, стратешки аспекти, стратиграфски содржини, хронологија.

Апстракт: Археолошките истражувања на стари градови во главно се насочени кон откривање на комплекси со профани и сакрални градби во урбаните јадра. Поради разни причини, интересот кон објекти на воената архитектура речиси редовно бил секундарен, а аналитичкиот пристап кон нив ограничен и сувопарен. Првото обемно откопување на делови од фортификацијата на Стоби (*Municipium Stobensium*), во наше време, овозможи да се добијат поконкретни сознанија за низа релевантни аспекти во доменот на градската заштита, кои кореспондираат со развојните етапи на овој римски град и осветлуваат одделни поединости од неговата историја.

Импресивната нарација на истражувачот Јозо Петровиќ за активностите во Стоби пред Втората светска војна сведочи за тогашната намера да бидат целосно откопани градските сидини и дава преглед на отпочнатите обемни организациски подготовки, кои вклучувале комплексна логистичка поддршка и од военото министерство.¹ Денес може да оцениме дека таа многу амбициозна замисла била мотивирана не само од околноста дека контурите на сидините се насирале на теренот туку, несомнено, се темелела првенствено врз основната премиса дека фортификациската рамка претставува аксиом и културолошка детерминанта за поимот „град“. Сепак, тогаш биле откопани само една кула и влезот од една градска порта.² И во повоениот период, истражувањата биле фокусирани на „поатрактивни“ објекти - наспроти строго утилитарната и лишена од естетски вредности воена архитектура, а зафаќањата на одбранбени сидови биле попатни. Така, при истражување на објектот „Зграда со арки“, во 1972-74 година,

бил откопан сегмент од т.н. „Внатрешен градски сид“, во должина од 30 метри, заедно со една негова кула.³ Истовремено, при откопување на објектот „Каза Романа“, биле откриени десетина метри од Источниот градски сид покрај Црна Река.⁴ Две децении подоцна, при заштитно ископување на Југозападните градски гробишта (1992), беа откопани остатоците од едно сидно платно и една кула во јужниот агол на фортификацијата, во должина од 30 м. Сè заедно, од вкупната должина на главните одбранбени сидови (периметралните и т.н. „Внатрешен сид“), која изнесувала околу 2300 м, до крајот на минатиот век беа откопани помалку од сто метри.

Во периодот 1998–2003 година, реализиравме проект за експонирање на Фронталниот градски сид, со кој беше предвидено откопување, конзервација и ограничена елевациска реставрација на целата негова должина.⁵ Повод за покренување

³ Санев - Саржовски 1981, 229-230.

⁴ Wiseman and Georgievski 1975, Fig. 3; Микулчиќ 2003, 93.

⁵ Проектот беше конципиран, инициран и раководен од авторот на оваа статија. Сите работни фази беа финансирани од Министерството за култура, во рамки на редовните годишни програми на Републичкиот завод за заштита на спомениците на културата (сега Национален конзерваторски центар). Терминот „Фронтален градски сид“ го воведовме како замена за поранешното именување „Југозападен бедем“, кое што не ги артикулираше улогата и важноста на таа одбранбена линија. При тоа, се раководевме првенствено од фактот дека таа линија имала челна позиција и претставувала лице на градот, во кое е поставена градска порта (т.н. „Порта Хераклеа“). Сметавме дека алтернативниот поим „главен сид“ би бил принципиелно неприфатлив, бидејќи кај фортификациите, генерално, сите сидови имале еднаква одбранбена важност, иако некои од нив имале условен стратешки приоритет.

¹ Petrović 1943, 463-525, посебно 471.

² Мано Зиси 1936, 145-170.

Сл. 1 Стоби, Фронталниот градски сид пред ископувањето (1998)

на проектот беше тековната изградба на новиот магистрален пат Е-75, покрај јужната страна на Стоби. Имено, уште при заштитните ископувања на тамошната градска некропола (1992 и 1995), проценивме дека идната комуникација радикално ќе ја измени општата слика за локалитетот, изложувајќи го античкиот град на непосреден поглед од неговата јужна страна. Воедно, се насираше и потреба за перспективно остварување на нов физички пристап до локалитетот, преку линијата на градскиот сид, во функција на понатамошна јавна презентација на културното добро. До тогаш, поради пристапувањето во Стоби од спротивната (северна) страна, просторот во јужниот сектор претставуваше прилично запустен „тил“ на локалитетот, а неоткопаниот градски (Фронтален) сид имаше облик на долг земјан срт, прекриен со сезонска дива вегетација (Сл. 1).

Во текот на реализацијата, дополнително се наложи и паралелен „Проект за унапредување на археолошкиот локалитет Стоби“ (партерно уредување и инфраструктурно опремување), со средства од PHARE-Програмата на ЕУ (1998-2001). Таа прилика ја искористивме за откопување на една половина од должината на Југоистониот градски сид, така што беше остварена поцелосна визуелизација на јужниот агол од фортификацијата. При тоа, археолошки беа осознаени важни поединости за нејзината историја, а воедно беше отелотворена и замислата за нов пристап во ло-

калитетот, сообразно со новонастанатата општа теренска ситуација.

ФРОНТАЛЕН ГРАДСКИ СИД: содржини и физички карактеристики

Фронталниот градски сид бил проектиран во права линија, на должина од 235 м. Трасиран бил преку искосен терен, со пад од СЗ кон ЈИ (кон Црна Река), а висинската разлика помеѓу двата краја на трасата изнесува околу 11 метри (според нивото на сочуваност на сидно круниште). На одбранбената линија се распоредени пет кули, градска порта и пет сидни платна помеѓу нив (Сл. 2, Т. I). Од надворешна страна, сидот беше откопуван до длабочина 3.20 м, со тоа што на една позиција извршивме сондирање во темелната зона, до длабочина 5.60 м. Искосениот попречен профил на теренот пред бедемското лице, создаден од урнатини и рецентна земја, беше откопан во појас со широчина од осум метри на источниот крај и широчина од 15 м кај градската порта. Задната страна на бедемската линија беше ослободена само до ниво на влезните прагови од кулите, на длабочини 0.80 - 1.60 м.

Архитектонската целина содржи повторливи елементи, но секој од нив има по некоја своја одлика, поради што се налага потреба најнапред да дадеме поединечен опис, акцентирајќи ги .битните карактеристики.

Сл. 2 Стоби, Фронтален градски сид по 2003 година (фото документација на НУ Стоби)

Кула I

Кулата лежи на југоисточниот крај од бедемската линија, формирајќи го јужниот агол на фортификацијата. Надворешните контури се откопани во 1992 година, а во 1998 година ги ослободивме внатрешноста и северната страна на кулата, која е вовлечена кон градот.⁶ Најдолниот појас од суперструкцијата на кулата не е откопан, поради високото ниво на претходно изградена патна обиколница „Клучка Стоби“, чијашто една лента е несреќно доближена на само еден метар до кулата.

Позиционирана на аголот, кулата има две челни страни и надворешни димензии 7.30 x 7.40 м. Сидовите се дебели по 2.20 м, така што внатрешниот простор (2.85 x 3.15 м) е тесен во однос на општиот габарит. Градена е во *opus incertum*, со локален камен-песочник и варов малтер. Во долната зона, на фасадните страни се поставени долги делкани блокови од песочник. Кулата била разурната до ниво под влезниот праг. На внатрешните лица од два зида има вградени неколку помали фрагменти од секундарно употребени

⁶ Во 1992 година кулата била означена како „Кула Б“, поради следната кула до неа, која пред Втората светска војна била означена како „Кула А“. Ние применивме редоследно нумерирање, од практични причини.

раноримски надгробни споменици, кои покажуваат дека внатрешните лица биле дополнително формирани (додадени) во подоцнежна употребна фаза на кулата, со цел за нејзино зајакнување. Тоа ја објаснува изразената дебелина на сидовите, односно стеснетиот внатрешен простор.

Бедемско платно бр. 1

Бедемското платно кое е врзано за С/З сид на Кула I било откопано заедно со неа (С.Саржоски и Ж.Винчиќ, 1992). Долго е 23.85 м и има дебелина 2.35 м. Неговата оска е продолжение на попречната оска од кулата, така што челото на кулата истапува пред лизето на платното, а нејзината задна страна истапува кон градот. Платното има многу длабок и искосен профил на уривање. При ископувањето не било утврдено дека дебелината на платното всушност претставува збир од две градежни фази: протогена, со дебелина 1.45 м и секундарно изсидано лице пред неа, со дебелина 0.90 м, додадено при подоцнежна обновување на фортификацијата.

Покрај задното лице на бедемското платно (од протогена фаза), биле откопани неколку преостанати редови камења од сид со дебелина 1.95 м. Тој бил протолкуван како одбранбено платно од помлада (втора) градежна фаза и како таков бил

Сл. 3 Стоби, Фронтален градски ѕид, сонда зад бедемското платно бр. 1

конзерваторски делумно надограден за презентација (Ж. Винчиќ, 1992). Со сондирање зад Кулата I и зад лицето на бедемското платно бр.1 (во 2000 година), утврдивме дека тоа високо поставено бедемско платно воопшто нема темел под себе туку е фундирано врз земја, на висок партер – во ниво со прагот од следната Кула II, допирајќи до нејзиниот заден испуст. Со делумно завлегување под прекинатиот источен дел на ѕидот, утврдивме дека тој лежи врз агол и ѕидови од постара зграда, која е одвоена од задното лице на бедемско платно од постарата (прва) градежна фаза, а се простира кон градот (Сл. 3, Т. II). Следствено, остатокот од тоа ѕидно платно хронолошки припаѓа на фортификациска трета градежна фаза.

Од урнатините помеѓу Кула I и следната Кула II потекнуваат поголем број фрагменти од раноримски надгробни споменици,⁷ како и три глави од искршени мермерни статуети,⁸ кои биле употребени како исполнувачки градежен материјал при ѕидањето.

⁷ Дел од нив се објавени: Babamova 2018, No. 47, 51, 60, 61, 89, 118, 120, 121, 127, 132, 133, 136, 137, 207-216, 218-224.

⁸ Каталог Стоби 1994, Бр. 372.

Сл. 4 Сидно платно бр.2, одвојување на фасада од втора градежна фаза

Кула II

Оваа кула била откопана и однадвор и одвнатре пред Втората светска војна („Кула А“). Таа е од ист тип како претходната - поставена во оска на бедемската линија. Во автентичниот долен дел челото ѝ е долго 6.15 м, како и задната страна, која е испуштена кон градот. Во долниот дел на надворешните лица се вградени долги квадери блокови од делкан локален песочник. При димензии 6.15 x 7.20 м и дебелина на ѕидовите од 2.20 м, оваа кула исто така има тесна внатрешност (1.85 x 2.70 м), што значи дека и таа, како претходната кула, била дополнително зајакната со досидување од внатрешната страна. Внатрешните лица се паралелни со надворешните кај автентичниот долен кубус. Влезот е широк 1.10 м. Со поранешно сондирање покрај западниот надворешен агол, беше утврдено дека кулата има проширена темелна стопа, на длабочина 0.40-0.50 м пониско од сегашното ниво на откопаност (нотирана кота 138.31 во 1995 година).

Во 1992 година била изведена конзервација и делумно надсидување (Ж. Винчиќ), кое на кулата и дало неправилна „зигуратна“ форма однадвор (со помал габарит и изразено неправилни дебелини на реконструираниите ѕидови), што градеж-

Сл. 5 Фронтален градски ѕид, платно бр. 2 и субурбан објект

нички изгледа мошне нелогично, а исто така и во поглед на функционалноста.⁹

Бедемско платно бр. 2

Платното е долго 42.40 м и дебело 2.35м. Во однос на платното бр.1, повлечено е поназад за 0.30 м. Надворешното лице и кај ова платно е додадена структура, која на некои места се одвоила од постариот ѕид и се задржала навалена кон надвор (Сл. 4). Во неа, како градежен материјал биле употребени многу парчиња од надгробни споменици, почесни натписи и делови од оштетена постара архитектонска пластика (Т. III, Т. IV), всидани во јадрото, а во фасадата поставени со обработената страна кон јадрото на ѕидот. Како исклучок од тоа, на повеќе места во лицето на ѕидот се гледаат волути од искршени јонски капители, кои - со грубо ѕидарско приделкување пред вградувањето - биле обликувани како квадратни блокови (Т. IV, 1-3). Претпоставуваме дека тие, можеби, имле улога на маркери со кои биле плом-

бирани лежиштата за греди од градежничкото скеле.

Помеѓу двете Светски војни, кај составот на ова бедемско платно со Кулата II била изсидана мала коњушница, за потребите на тогашната жандармериска станица, лоцирана недалеку од градската порта (Порта Хераклеја).¹⁰ При отстранување на остатоците од коњушницата (1998), внатре затекнавме бетонско корито – поило за службените коњи, високо 0.50 м и долго 4.35 м, покрај самото бедемско лице. Ова го акцентираме поради тоа што на едно место во литературата неосновано е пласирана и графички е претставена заблуда дека таму имало засидана постара градска порта, дури и масивна кула до неа,¹¹ а какви што на тоа место никогаш не постоеле. Во западниот крај на платното констатиравме стара ископаченост на градежниот материјал, во голем обем и по целата ѕидна дебелина (Сл. 5).

⁹ Насиданиот горен дел од кулата, прикажан како кула од втора градежничка фаза, конзерваторски бил изведен заедно со насидувањето на остатокот од последниот ѕид на бедемското платно бр.1, кој всушност, како што кажавме погоре, претставува градба од трета хронолошка фаза.

¹⁰ Станицата била еден од пунктовете за контрола и превентивна заштита од комитски диверзии на железничката линија Скопје-Гевгелија, создадени во 20-те години на минатиот век. До отстранувањето во 1995 година, објектот (наречен „Киро Кука“) служеше како магацинско одлагалиште на локалитетот Стоби.

¹¹ Микулчиќ 1999, 243, Сл. 151.

Кула III

Кулата е позиционирана кон средината на Фронталниот градски ѕид. За разлика од претходните две, нејзиниот корпус целосно е исфрен пред лицата на платната што ја фланкираат. Задниот ѕид на кулата (кон градот) не ја следи линијата на внатрешното лице од бедемското платно бр.2, туку, преку еден кус забец во платното, малку истапува кон југ. Челото на кулата е долго 6.70 м. и дебело 1.60 м, додека страничните ѕидови се дебели по 1.30 м, така што внатрешниот простор е со големина 4.10 x 3.20 м. Влезот, широк 0.85 м, бил секундарно засидан со поситни камења, а ѕидаријата асиметрично истапува кон внатрешноста на кулата. Во надтемелниот појас и во надворешните агли се вградени долги делкани квадери. На западниот надворешен агол бил поставен голем блок, кој со своите димензии не се вклопува во општиот ѕидарски опус (Т. V). При конзерваторските работи утврдивме дека тоа е средишен дел од гробен споменик - ципус, легнат на страна и со натпис закрийен од профилот на челниот ѕид на кулата, така што за документирање на натписот челото од кулата мораше да биде делумно разградено.

Според епитефот, споменикот го подигнал стојанецот Аул Понтиј Евтихас, син на Аул - за време на својот живот, за себеси, за своите и за својата заслужна сопруга Понтија Фурија. Во Стоби до сега се пронајдени неколку натписи со имиња на припадници на разгранетиот сенаторски род Понтии, датирани од доцен I/II до II/III век. Нашиот наод привлекува внимание поради номенот на сопругата, кој во Стоби се јавува за прв пат, а претставува нова потврда за брачните поврзувања помеѓу припадници на сенаторскиот род Понтии и на сенаторскиот род Фурии – обата големи латифундисти и експлоататори на рудници во провинциите Македонија, Дарданија и Мезија.¹² На горната страна, блокот има голема правоаголна длабнатина (48 x 40 x 22 см), за пепелта на покојните.¹³ Тој тип ципуси - со правоаголен или

¹² Проева и Георгиев 2023, 183- 201. Други примери од Стоби: Инв. бр. I-70-10, Инв. бр. I-70-23 и Инв. бр. I-70-43 во Стоби; веројатно и Инв.бр.393 во Археолошкиот музеј на Македонија (Вулић 1933, 42, Бр. 4, Бр. 49; Petrović 1933-34, 172, 180; За истите, Бабамова 2012, No. 33, 53, 54 и 55). За Понтиите во Стоби види: Parazoglu 1990, 577-584. За Понтиите во Скупи и во посеверните балкански провинции: Јованова 2015, 60-70, со наведената литература.

¹³ Блокот не го симнавме од лежиштето во кулата, поради опасност од негово распаѓање по постоечките дамари, а и за да не ги нарушиме документарноста и автентичниот изглед на кулата. Контактот помеѓу

кружен реципиент (depositus) во горниот дел, е застапен со уште два примери во Стоби,¹⁴ еден од с.Тремник, Неготинско¹⁵ и уште еден од Хераклеа Линкестис¹⁶ Аналогии има во Далмација, во Рим и во северна Италија, особено во Аквилеја, датирани после владеењето на Хадријан.¹⁷ Според палеографските особености, а и според индиректен друг хронолошки показател за кој ќе стане збор подолу, надгробниот споменик од Кулата III најверојатно бил изработен во самиот крај на II век, а неколку децении подоцна бил употребен како градежен материјал за кулата.

Бедемско платно 3

Распнато на 47.70 м, ова бедемско платно е најдолго во Фронталниот градски ѕид. Дебелината и градежниот опус се исти како кај платното бр. 2, но лицето му истапува кон надвор, како и внатрешното лице, кое почнувајќи од Кулата III го следи истапувањето преку втор забец.

Кула V

Дисконтинуитетот во нумерирањето на оваа кула, која всушност е четврта по ред, го објаснуваме подолу. Кулата е од ист тип како претходната – исфрлена пред лицето на бедемската линија со 4.95 / 5.10 м. Челото е долго 6.60 м и дебело 1.60 м. Страничните ѕидови се дебели по 1.30 м. Влезот е ексцентрично поставен. Во градбата воопшто не биле употребени делкани блокови. Преку урнатините од кулата бил прокопан војнички окоп од Првата светска војна, со проширување за митралеско гнездо во самата кула.

Бедемско платно 4

Ова платно е долго е 34.80 м, а дебелината му е нееднаква: кај составот со Кула V изнесува 2.35 м, додека кај составот со градската порта е проширено до 2.75 м. На неговото задно лице е

натписната страна и конзерваторската ѕидарија на челниот ѕид од кулата го изолоравме со неколку слоеви најлонска фолија.

¹⁴ Еден е од непознато место на наоѓање (Бабамова 2012, No.70). Другиот, со кружен depositus, го најдовме во 2005 година, секундарно одвлечен во западното крило на објектот наречен „Казино“ (објавен е само текстот, без целосни археолошки податоци: Babamova 1012, No 74).

¹⁵ Лилчиќ, 2001, Т.1, 350; 464, бр. 64.

¹⁶ Kalpakovska - Georgievska - Nasuh, 2016, 1-4, Ph. 2 and 4.

¹⁷ Marišić, 2010, 31-42, sl. 4-8 и наведената литература.

долепен долг масивен сид кој ги носел скалите за искачување до круништето (констатирана е долга разделна fuga помеѓу двете ѕидарии). Носачот е долг 14.30 м и широк еден метар. На источниот крај делумно се сочувале само неколку од појдолните први скалила.

Кај составот со портата се видливи две временски фази во градбата на ѕидното платно, елевирани една врз друга, но во различно вертикално рамниште. При ископувањето констатиравме дека низ постарото ѕидно платно минува масивен и многу цврсто граден подземен акведукт, полукружно засведен и одгоре прекриен со дебел слој варов малтер. Несомнено, тоа е главната водоводна артерија за градот. Лицето на одбранбениот сид од втора градежна фаза е исфрлено понапред за 0.37 м и најавнува врз темето на акведуктот.¹⁸

*Градска порта („Порта Хераклеја“).*¹⁹

Корпусот на портата има правоаголна основа, проектирана во оска на одбранбената линија и заземала 12.22 м од нејзината должина. Се забележуваат две градежни фази. Од постарата е сочуван долниот дел – цоклето со височина 0.80 м, изградено во псеудоизодомен опус, со секундарно употребени делкани блокови од песочник и горе ограничено со профилиран венец од реупотребени мермерни блокови. Втората фаза е генерална обнова. Анализата на пропорциите и на елевациската архитектонска расчленетост покажа дека таа била изведена според високопрофесионален проект.²⁰ Довратните крила над цоклето се градени со обична ѕидарија во јадрото, а надворешното лице било обложено со мермерни блокови, профилирани венци и профилирана архиволта, кои на портата ѝ давале изглед на триумфална арка. Предната страна, со надворешниот влез, истапува пред бедемските платна за 2.60 м / 2.00 м. Задната страна, со внатрешна порта, е вовлечена кон градот. Страничните сидови на истапувањата се дебели по 1.10 м. Таквата диспозиција на портата – во оска на бедемската линија, покажува планерски концепт кој е идентичен со решението кај кулите I и II.

Во доцноантичко време, пред портата била изградена протејхизма со пропилон, фланкиран со две кули, кои со целиот свој корпус се вовлечени во внатрешниот партер (peribolos). Цоклето на

¹⁸ Георгиев 2018, 210, 212

¹⁹ Опширно за Порта Хераклеја и нејзина техничка реконструкција: Георгиев 2018, 206 – 237, Сл. 14, Сл. 15.

²⁰ Исто, 222.

Сл. 6 Појасна тока од Кула VI

фасадата од кулите е формирано со парчиња од разградени седишта на римскиот театар.²¹

Бедемско платно 5

Од градската порта до последната кула на западниот агол од фортификацијата, бедемското платно е долго 38.35 м. Дебелината му е нешто поголема (2.50 м). На надворешното лице се задржало пошироко петно од фасадирање со варов малтер, кое целосно ја прекрива ѕидаријата, а индицира дека симетрично било фасадирано и платното источно од портата. Покрај внатрешното лице на платното се протега редица од четири простории со нееднакви должини (од 3.65 до 6.95 м). Во една од нив, делумно откопана, беа најдени испревртени и искршени мали и големи питоси.

Кула VI

Поставена на западниот агол од фортификацијата, оваа кула има трапезоидна основа, малку извртена кон запад, заради визуелна контрола на дел од западната одбранбена линија. Челото истапува пред бедемското платно со 4.80 м, а долго е 7.90 м и дебело 2.20 м. Кај страничните сидови дебелината варира од 1.60 до 1.75 м. Во лицето од долната зона се вградени долги делкани блокови од локален песочник. Пред челото, отпосле биле сувосидно поставени уште неколку висински редови со такви квадери, како дополнителна зашти-

²¹ Георгиев 2004, 213-234, Сл.1 и 2

Сл. 7 Стоби, Југоисточен градски ѕид (фото документација на НУ Стоби)

та на долната зона од дејство на разбивачки опсадни средства. Влезот во кулата, широк 1.30 м, се зачува до височина 0.80 м над прагот.

Внатрешноста (4.30 / 3.50 x 4.30 м) ја откопавме до длабочина од два ипол метри под котата на прагот. Констатирано се шест стратиграфски слоја. Најгоре, под нивото на прагот, се простираше рецентен слој земја (0.50 м). Под него, следеше слој интензивно црна горетина, во нивелета со дебелина од два-три сантиметри. Следниот слој со растреслива земја (0.85 м) содржеше поголемо количество сулфур, а беа најдени и крупни фрагменти од голема железна лопата, облепени со сулфур. Подолу, просторот беше исполнет со слој од иситнет градежен шут (0.40 м), во кој беше најдена една половина од дводелна појасна тока од бронзен лим, со остатоци од разнобоен ќелијаст емајл (Сл. 6). Надолу следеа слој со растреслива земја (0.45 м) и слој набиена земја, измешана со камења, фрагменти од градежна керамика и издробен малтер (0,30 м), кој продолжува кон неоткопаното дно на кулата.

ЈУГОИСТОЧЕН ГРАДСКИ СИД

Југоисточниот градски ѕид се надоврзува на Фронталниот кај Кулата I, под отворен агол од 102 степени (Сл. 7). Неговото круниште било делумно видно пред Втората светска војна, а во плановите што тогаш ги објавиле Б.Сарија и Ѓ.Мано-Зиси е вртано и опишано како „двоен ѕид“.²² Во рамки на PHARE-Проектот за Стоби,

откопавме 65 метри од неговата должина, заедно со една кула (2001).²³

Ископувањето покажа дека ѕидното платно ги има истите две градежни фази како платното бр.1 помеѓу кулите I и II на Фронталниот ѕид. Протогениот ѕид, со дебелина 1.45 м, бил граден во инцертен опус, со натрупан камен и многу варов малтер во јадрото. Секундарно, пред лицето било додадено зајакнување со дебелина од 0.90 м, кое се разликува по техниката на ѕидање - хоризонтално редување на камењата и по должина и по широчина на ѕидот. Најпосле, откако преста-

²³ Фасадата на ѕидот не можевме да ја откопавме до контактот со темелот, бидејќи таа продолжува значително подлабоко од нивелетата на која веќе беше формирано туристичко паркирелиште покрај ѕидот. Главна лимитирачка околност, сепак, беше тоа што администрациската канцеларија на PHARE-Проектот не одобри ниту една од нашите претходно предложени, а потребни, доистражувачки активности во Стоби. Откопувањето на Југоисточниот градски ѕид беше изведено по самоодлука и интерна службена програма од теренскиот раководител на проектот (оперативен програмер на PHARE - Проектот и раководител на реализацијата беше авторот на оваа статија). Конзервацијата и конзерваторски креираниот туристички пристап преку линијата на ѕидот беа изведени по посебна Програма финансирана од Министерството за култура (денес, туристичкиот влез е ненужно оптоварен со скоро додадена модерна опрема содржина, која закрива дел од конзервираната бедемска линија и, принципиелно, претставува непожелна контаминација на археолошкиот локалитет со пост-историски елементи).

²² Сарија 1928, Пл.2; Mano-Zissi 1940, Tab. LVI, Fig. 1.

Сл. 8 Југоисточен градски ѕид, фасади од две градежни фази

нала функцијата на фортификацијата, бедемското платно било разградувано заради искористување на каменот, при што додаденото зајакнување било ископачено на поголема длабочина и, во така создадените „дебови“, лицето од протогениот ѕид останало разголено (Сл. 8). Констатиравме дека пред обновувањето на ѕидот камените блокови од постарото лице веќе биле со еродирани (заоблени) рабови, а врз некои подлабоко еродирани блокови и распаднати малтерни фуџи било вршено пломбирање со парчиња од питоси.

Кула IV

Кулата е поставена во оска на Југоисточниот ѕид, на дистанца 56 м од аголната Кула I. Ја нумериравме според тековниот редослед на откопување (оттаму е дисконтинуитетот во нумерацијата кај кулите од Фронталниот ѕид). Таа е идентична со кулите I и II од Фронталниот ѕид: има правоаголна основа, со надворешни димензии 6.30 x 7.30 м и ѕидови дебели по 2.30 м, така што внатрешниот простор е многу тесен (1.70 x 2.70 м). Челото истапува напред за 2.35 м (со западниот страничен ѕид), односно 2.15 м (со источниот), поради тоа што следното ѕидно платно кон исток истапува понапред за 0.20 м. Задната страна на кулата штрчи кон градот со 2.55, односно 2.75 м. Со длабоко сондирање покрај надворешната јужна фасада (до кота 133.98), утврдивме дека темелот е граден со кршен локален камен и

вар, а во долниот појас на суперструкцијата има неколку висински редови од секундарно употребени долги делкани блокови (со стари лежишта за метални кламфи). Нагоре продолжува стандардна *incertum* ѕидарија (Т. VI). Кулата била разурната до ниво под влезниот праг.

Во внатрешноста се урнала голема маса камења од горните партии. Во шутот најдовме една оштетена (обезглавена) статуетка на коза во лежечка положба, изработена од окер-мермер (Сл. 9),²⁴ и една многу оштетена глава од мермерна статуа со намерно уништено лице, која била дел од групна митолошка сцена (Сл. 10). Апсолутно сигурна тематска идентификација не е возможна. Судејќи според преостанатите портретни детали – ниско и набрчкано чело, силно испакнати очни аркади во „Скопасов стил“ и неуредна бушава коса, зграпчена одгоре врз темето со лева рака од друга фигура – би рекле дека една од опциите со поголема веројатност е да станува збор за Гигантомахија (аналогно на сцената од познатиот фриз на Пергамонскиот олтар, каде богинката Атена го убива гигантот Алкион држејќи го за

²⁴ Статуетката има иконографско-моделарска идентичност (поза) со многу постарите архајски примери на ситна бронзена пластика од Требениште и од Гевгелија. За симболиката и семјотичкото толкување на козата како антички уметнички мотив види: Kavur 2020, 125-149, Fig. 1-3.

бушавата коса на ист начин, но кој, како карактеристичен чин, исто така е присутен и во други антички дела со претстава на борбено дејствие).

Кај оваа кула има показатели за драматична деструкција од многу силен тектонски потрес (Т. VI). Пред составот со кулата, бедемското платно е попречно скршено и со сега дебелина од 2.35 м е поместено кон надвор за 0.20 м. Кулата се одвоила од вертикалниот завршеток на додаденото платно од втора фаза, кое допирало до самата кула, и се поместила кон исток за 0.23 м горе и 0.38 м долу. Однатре ѕидовите на кулата имаат широки вертикални расцепи, оддолу нагоре, а присутно е и „раззабување“ на вертикалните запчести состави во внатрешните агли, како евидентна последица од хоризонтална осцилација на објектот. По деструкцијата не биле санирани ниту кулата ниту прекршеното бедемско платно до неа.²⁵

Од Кула IV кон североисток, бедемскиот ѕид продолжива во иста линија (со истап кон надвор од 0.20 м), а потоа скршнува под прав агол кон југ, во должина уште околу 40 м. Таа отсечка е истражувана последниве години и таму се јавува посебно интересна археолошка ситуација. Имено, откриена е уште една градска порта, низ која се влегувало во долната тераса на градот, па според позицијата би можело да се нарече „Долна градска порта“. Таа има идентичен изглед како технички реконструираната „Порта Хераклеја“,²⁶ односно била изградена според ист архитектонски проект. Историско - хронолошка интерпретација од истражувачите се уште не е објавена.²⁷ Наша оценка е дека во раноримско време таа била главна градска порта и дека останала во употреба по обновата на фортификацијата од втора фаза, а подоцна била засидана. Засидувањето е изведено на тој начин што најнапред биле разградени бедемските платна кои ја фланкирале портата по попречна оска, а потоа, веројатно во голем дел со истиот камен, било подигнато понапред исфрлено

²⁵ Георгиев 2012, 36-39.

²⁶ Георгиев 2018, Сл.15.

²⁷ Програмски проект на НУ Стоби; ископување раководено од Ј. Радњански. За овозможениот увид благодарам на истражувачкиот тим во Стоби.

Сл. 9 Статуета на коза од Кула IV

ново бедемско платно, кое најавнува врз предниот испуст од портата и со ѕидарија го затвара влезот. Новото бедемско платно се соединува со јужниот крај на Внатрешниот градски ѕид, кој датира од крајот на IV или почетокот на V век. Оттаму, јасно е дека новото платно претставува трета градежна фаза, како и тоа дека причина за елиминарање на портата било напуштањето на долната градска тераса покрај Црна Река, кон која таа порта водела директно.

СТРАТИГРАФСКИ СОДРЖИНИ ПРЕД ФРОНТАЛНИОТ СИД

Партерниот појас пред лицето на Фронталниот ѕид го истражувавме сукцесивно, од година во година, применувајќи комбиниран технички метод: прво со рачен ископ во должина од 100 м (од југоисточниот крај кон северозапад), а откако на тој начин беше утврдена стратиграфијата, се пристапи кон користење на механизација за отстранување на површинска земја и силен слој

Сл. 10 Мермерна глава од статуа од Кула IV

градежен камен од сидот, кој се урнал кон надвор. Каменот е селектиран (и подоцна употребен за конзерваторските работи), при што се издвоени фрагментите од надгробни споменици и архитектонска пластика. Стратумот непосредно под слојот на урнатини е истражуван со класичен археолошки метод.

Најгоре, по должината на целата бедемска линија, беше видлив војничкиот окоп од Првата светска војна, кој го спомнале поранешните истражувачи.²⁸ Во него, тука-таму, наоѓавме испукани чаури од француско пешадиско оружје (тип Lebel-Desaleux 8x50R). Историјата на окопот околу сидините на Стоби не е објаснета во предметната археолошка литература и сметаме дека тука е прикладно место накусо да ја одбележиме.

Окопот го направила воена експедиција на француската армија од околината на Солун (повлечена таму заедно со англиската војска во пролетта 1915 година, по нивниот пораз во Дарданелите), која, непосредно при стапувањето на Бугарија во војната, го запоседнала Повардарјето до Криволак и Градско, во првата половина на октомври 1915-та, со цел времено да ја заштити железничката линија Скопје-Гевгелија и со тоа да го овозможи планираното евакуирање на српската војска кон Грција („Операција Качанички маневар“). Оваа интервенција на Антантата траела

до пред крајот на ноември 1915 година.²⁹ По неуспехот на таа маневра и по судирот со претходницата на настапувачката II бугарска армија кај Криволак, експедицијата на Антантата се повлекла кон Солун. На просторот околу Стоби (Градско - Долно и Горно Чичево - Крушевица - Сирково - Возарци - Камен Дол), во кој биле распоредени 122-та и дел од 57-та француска дивизија, немало борбени дејствија, бидејќи генералот Charles de Lardemelle успеval да ги одбегне, повлекувајќи се постапно од позициите во последен момент. Експедицијата ја напуштила стратишки важната железничка станица Градско на 25. ноември 1915 година (стар стил),³⁰ откако истиот ден Врховната команда на Кралството Србија издала нова наредба за повлекување кон Јадранско Море, преку Црна Гора и Албанија.³¹ Бидејќи француската муниција во окопот е фабрички означена со производство во 1916 и 1917 година, јасно е дека не можело таа да биде трошена во Стоби пред пробивањето на Солунскиот фронт во септември 1918 година (во периодот 1916 - 1918, појасот вдоль железничката линија од Скопје до Стоби и просторот до Кавадарци биле под контрола на германската армија). Според тоа, лебеловите чаури во окопот укажуваат дека тој бил користен за повремени воени вежби кус период по создавање-

²⁸ Petrović 1943, 471.

²⁹ Стојићевић 1932, 454, 464, 468.

³⁰ Falls (1933) 1996, 58-62;

³¹ Стојићевић, 1932, 458.

Сл. 11 Прилози во гробот бр. 2136

то на Кралството СХС, чијашто армија поседува-
ла новодобиено француско вооружување.³²

Субурбан објект

Источно од средишната Кула III, кај аголот што таа го формира со бедемското платно бр.2, на длабочина 1.60 м под круништето откривме остатоци од провизорно граден објект, без темели, со изразено неправилна (правоаголно-ромбоидна) основа и со две нееднакви простории (Сл. 5, Т. VII). Од сидовите преостанале два до четири висински редови плочасти и речни камења, развлечени кај надворешниот јужен агол и на подолгата страна. Објектот бил широк пет метри, колку што е истапот на кулата. Подовите биле во ниво на најдолниот ред од сидаријата. Прво постоела една голема просторија, во чија сидарија било употребено мало количество варов малтер. Таа била покриена со тенко цепени камени плочи,

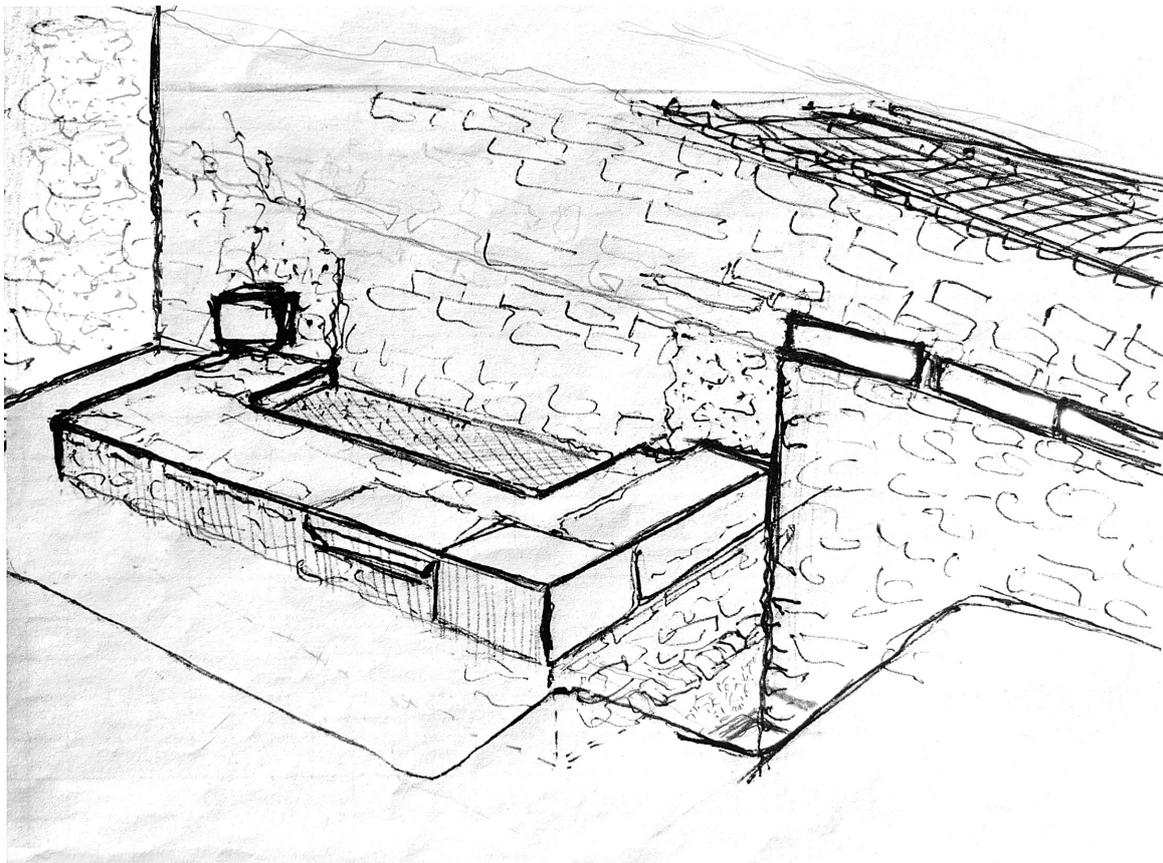
³² При одбраната на северните граници и при евакуацијата преку Албанија, српската војска загубила најголем дел од своето модерно пешадиско оружје, од германски и руски систем. Во Грција била превооружена со француско оружје, коешто Кралството СХС продолжило да го набавува по војната и со него ги опремило сите пешадиски полкови во Третата армиска област (Македонија и Космет), каде тоа оружје останало во служба до капитулацијата на Југославија во 1941 година, кога било запленето од Вермахтот (Bogdanović 1990, 104 – 109). Поопширно за ова, по друг повод, види: Георгиев 2022, 375 – 392.

чиешто фрагменти лежеа врз земјана подна нивелета. Кон оваа просторија, од источната страна била сувосидно доградена помошна просторија, со заоблени внатрешни и надворешни агли (3.9 x 1.7 / 2.2 м). Врз нејзиниот земјан под останал тенок слој гореница, веројатно од сламен покрив. Комуникацијата помеѓу двете простории се одвивала преку влез со широчина од еден метар, покрај бедемскиот сид. Од главниот влез на објектот не останале траги; најверојатно тој се наоѓал кај разградениот крај на јужниот сид, до самата кула.

Во објектот не е најден инвентар за датирање (освен помал фрагмент од типична доцноантичка амфора со „чешел-декорација“), но во сидаријаа биле употребени дел од доцноантичко прозорско мено и еден мермерен фрагмент од прозорска транзена (Т. IV, 7, 9). Можеби во врска со овој објект било изведено неправилното засидување на влезот од Кулата III. Градскиот сид на кој се потпираше објектот бил подоцна силно ископачуван и изгледа тогаш биле зафатени остатоците од субурбаната градба. Други прилепени објекти по должината на градскиот сид немало.

Доцноантички гробови

На длабочина 0.40 – 0.50 м под остатоците од субурбаниот објект, покрај лицето на бедемот се појави долга низа од скелетни гробови на деца, вкопани во линија на контактот помеѓу суперструкцијата и темелната зона на сидот. Помеѓу кулите II и III откопавме 21 гроб, а помеѓу кулите

Сл. 12 Разградена постара Кула V-а, работен кроки-цртеж на истражувачот З.Г.

Сл. 13 Разградена Кула V-а при откопување

III и V уште 11 гробови.³³ Гробните конструкции беа на мали растојанија, понекаде една до друга, но и во два нивоа (Т. VIII). Скелетите се ориентирани според правецот на сидот, со краниуси кон запад. Покривањето било изведувано на неколку начини. Најчесто е покривањето со една цела или неколку оштетени керамици („лаконски тип“), косо поставени преку трупот и со горниот

раб потпрени на сидот, а од страните затворени со парче керамида или камена плоча. Поретко е покривањето со хоризонтално положени тегули врз трупот. Малубројни се конструкциите „на две води“, формирани со тегули и имбрекси или со кршени камени плочи. Неколку гробови беа без покрив или со растурена-нејасна конструкција. Заедничко за сите е изразената дефицитарност на гробни прилози.

Антрополошката анализа на 15 подобро зачувани скелети покажа дека 60% од нив припаѓаат на новороденчиња, а само еден е на дете кое жи-

³³ Нумерацијата на гробовите редоследно се надоврзува на евиденцијата која е водена во Стоби до месец август 2001 година.

веало подолго од една година. Кај поголем број скелети се констатирани патолошки показатели за анемија, додека кај три има рахитични манифестации, што укажува на припадност на посиромашното стобско население.³⁴ Само во еден гроб (бр. 2112) била погребана жена, со дете врз неа. Два детски скелети имаше во еден гроб (бр.2120), а остатоци од најмалку три скелети беа констатирани во еден случај (означен како гроб 2122). Необично е откривањето на уникатен и загадочен фунерарен чин покрај детскиот гроб бр. 2118, каде била вкопана минијатурна гробна циста, оформена со камени плочки, во која е најден скелет од глушец.³⁵

Најцелосен стратиграфски преглед даде сондирањето на површина 7.50 x 4.00 м во аголот помеѓу Кула V и бедемското платно бр.3. Тука подлабокото сондирање го наметнаа самите наоди, нижејки се надолу едноподруго во иста вертикала (Сл. 14). На четири метри источно од кулата, лежеше детскиот скелетен гроб бр.2133, вкопан од кота 148.55 до кота 148.15. Врз покривната тегула беа најдени две бронзени монети, од кои една читлива е на императорот Валенс.³⁶ Според тоа, гробот бил вкопан најдоцна во 70-те години од IV век.

На длабочина 0.12 м под дното на тој гроб, се појави кремиран детски гроб без конструкција (бр. 2135), исто така покрај самото лице на бедемот. Во плитка јама со горетина, биле приложени мало бакарно прстенче со квадратна глава во која е вметнато сино стакло и една бронзена монета од Констанциј II.³⁷

На длабочина 0.45 м под гробот бр. 2135 (кота 147.58), до лицето на бедемското платно бил вкопан уште еден кремиран гроб без конструкција (бр. 2136), со димензии 0.80 x 0.42 м. Од прилози содржеше: една керамичка светилка со претстава на Хермес, опкружен со неговите атрибути; една светилка со претставена биста на Атина Промакхос со кренат коринтски шлем на глава и една бронзена монета – сестерциј од Филип I Араб³⁸

³⁴ Анализата ја изврши антропологот Фаница Вељановска од Археолошкиот музеј на Македонија.

³⁵ Георгиев 2018-а, 155, Сл. 4.

³⁶ Ав: DN VALEN-S PF AVG., портретен профил на десно; Рев: (SECV)RITAS REIPUBLICAE, крилеста Викторија со венец во рака, свртена на лево; пред неа монограми G и A, зад неа монограм S; најдолу ознака на солунската ковница.

³⁷ Ав: DN CONSTAN-TINUS PF AVG.; Рев: FELTE(MP REPAR)ATIO, римски војник наднесен со копје над паднат противнички коњаник.

³⁸ Ав: IMP M IVL PHILIPVVS AVG, десен

(Сл. 11). На самиот раб од гробната јама најдовме уште една монета – антонинијан од Филип I Араб, во многу лоша состојба, со распукана сребрена обвивка (од кремацискиот оган ?), на чиј аверс одвај се распознаваат императорскиот портрет со зрачеста круна и дел од натписот.³⁹

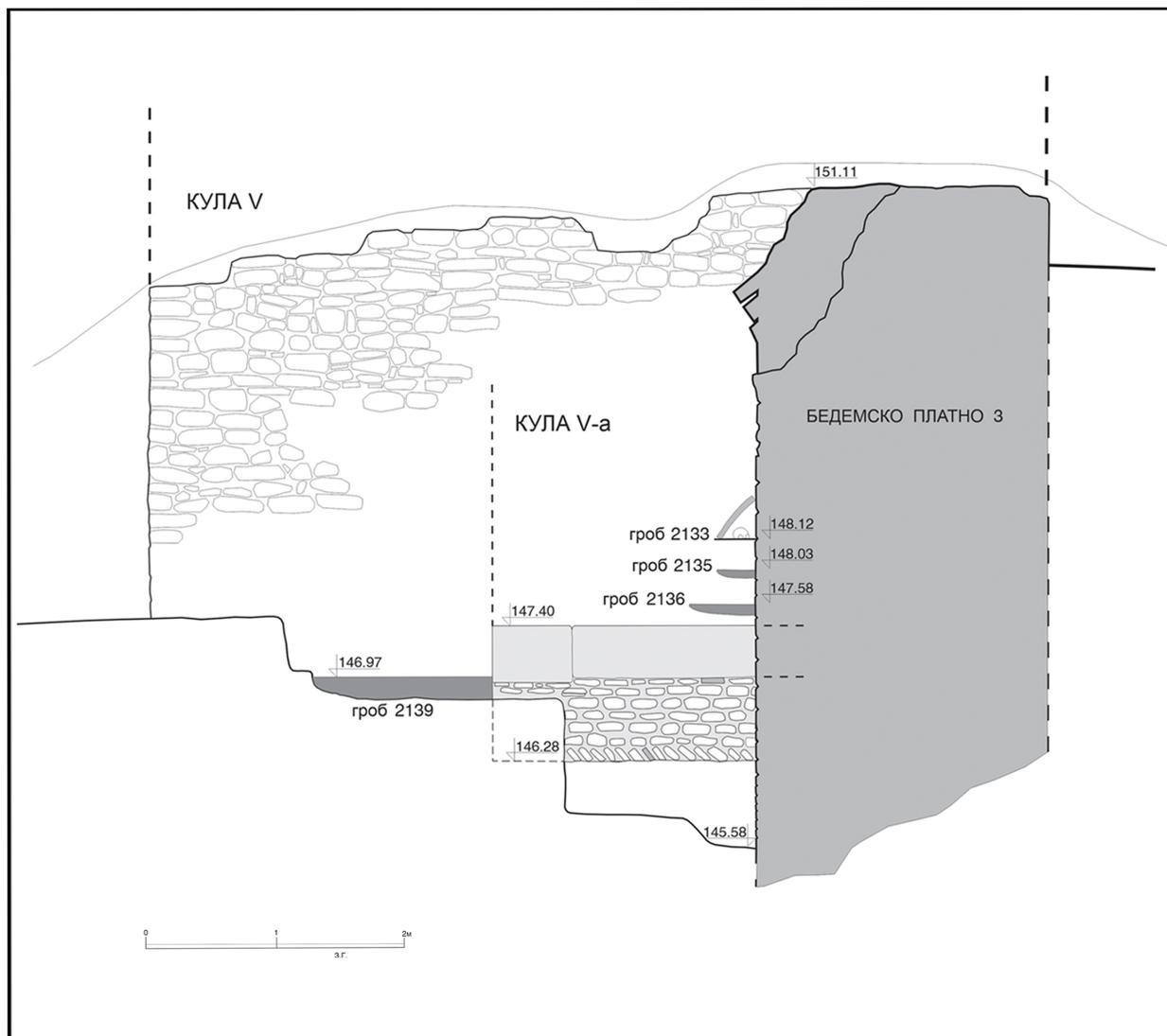
Кула V-a

Во иста вертикала надолу, на длабочина 0.17 м под гробот 2136, се оцрта круниште од темел на разградена постара кула, рамно пресечена на кота 147.41, на дистанца 0.60 м од горе опишаната Кула V (Сл. 12 - 15). Ја одбележавме како Кула V-a. Преку средината на елиминираната кула најавнува подоцна изграденото бедемско платно (од втора фаза), така што предниот дел од постарата кула штрчи напред за 2.15 м. Челото ѝ е долго 6.12 м и дебело 1.15 м, додека страничните сидови се дебели по 1.05 – 1.10 м. Малку под линијата на пресечените темелни сидови, внатре го досегнавме земјаниот под (кота 147.29). Врз него лежеа два фрагменти од чинија, фрагменти од топчесто грне и две вилични коски со заби од млад нерез - сите прибрани во пошироко купче, покриени со камења и делови од скршена амфора. Се чини дека таа содржина е депозит од моментот на сидувањето на новото платно преку елиминираната кула.

Длабочината и градежната структура на темелот од Кулата V-a ги опсервиравме со понатамошно сондирање покрај нејзината надворешна источна страна (Сл. 14). Сочуваната височина на темелот изнесува 1.12 м. Првиот - најдолен ред е сидан со косо редени парчиња кршен камен (*opus spicatum*), врзан со варов малтер и поставен врз компактна, археолошки стерилна жолта земја (лапорец, на кота 146.28). Следниот ред е нивелациски, а нагоре продолжува стандардна *incertum* сидарија во хоризонтални редови. Најгоре, во лицето нивелирано лежи долг делкан квадер од локален песочник, чиј еден крај е „заробен“ во структурата од подоцна насиданото бедемско платно. Над спротивниот-западен сид на кулата „заробено“ е и парче од скршен идентичен квадер, кој лежел во градежен ред на следното погор-

портретен профил, добро сочуван. Реверсот е со наталожена дебела корозија, невидлив (несомнено персонификација на Провинција Горна Мезија и легијските симболи, стандардни кај монетите што биле ковани во Виминакиум од 239 до 256 година).

³⁹ Ав: IMP M I(VL PHILI)PPVVS A(VG). Врз реверсот се забележливи контури на персонифицирана Фелиција, со скиптер во десната и со рог на изобилие во левата рака.

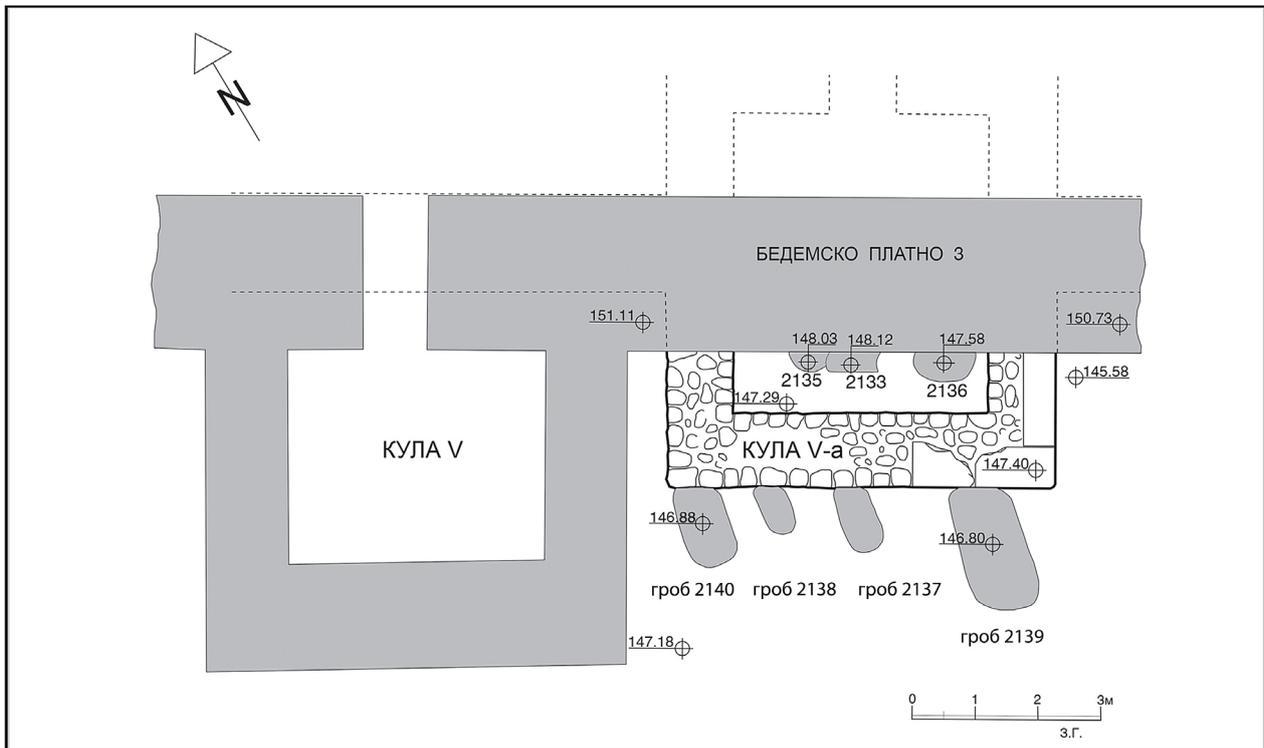
Сл. 14 Стратиграфски пресек кај Кулата V-a

но ниво. Надворешниот источен агол на кулата е оформен со делкан блок кој продолжува на челната страна. До него, на челната страна е вграден и профилиран импост или база од постар објект, исто така од локален песочник.

Бедемското платно што најавнува врз елиминираната кула продолжува надолу во права линија, судрувајќи се со источната страна на темелот од кулата. Го следевме во длабочина уште 0.70 м (до кота 145.58), каде структурата му станува шупликава, со поситни камења и со помалку варов малтер (*opus caementicium*). Според тоа, Кулата V-a била врзана за постаро бедемско платно, чие лице е закриено со подоцна додаденото здебелување на ѕидот од предна страна, а кое е фундирано подлабоко. Димензиите со кои основата на старата кула истапува кон надвор укажуваат дека таа била поставена во оска на првобитниот градски ѕид (идентично како Кула I и Кула II, со кои има и идентична димензија на челото), така што нејзината задна страна треба да се наоѓа исфрлена кон градот за околу 2.50 - 2.70 м.

Раноримски гробови

На длабочина 0.30 - 0.40 м под работ од челото на елиминираната кула V-a откривме четири кремирани гробови во еден ред (бр. 2137, 2138, 2139 и 2140), сите без конструкција, ориентирани во правец север-југ и со северните краеве допрени до темелот на кулата (Сл. 15). Гробот 2140, вкопан пред западниот агол на кулата (од кота 147.18 до кота 146.88), содржеше еден булбус-унгвентариј, додека помалите гробни јами бр. 2137 и 2138 источно од него немаа прилози. Гробот 2139, вкопан до источниот агол на кулата (коти 146.97 - 146.80), со димензии 1.80 x 0.95 м, даде особено важна содржина. Заедно со ситно издробени парчиња од карбонизирани коски, измешани со изгорено дрво и пепел, беа најдени поголем број предмети кои покажуваат дека покојникот имал важен војнички статус: 31 булбус-унгвентарии (делумно искршени); група стопени лакримарии од стакло; неколку издробени

Сл. 15 Кули V, V-a и раноримски кремирани гробови

и од температура стуткани ситни фрагменти од златна фолија – веројатно остатоци од погребен венец; цилиндрична оловна (?) пиксида без капак; фрагмент од дебела бронзена плочка со непозната намена (предметот не е чистен од напластена корозија и не се исклучува да е дел од војничка диплома); неколку поголеми железни клинци и група потковни клинци со високи купасти глави, од легионерски обувки (*caligae*). Обувките биле нови, некористени, бидејќи врвовите од главите на клинците не се изабени. Од погребниот ритуал (т.н. „погребен банкет“), во јужната половина на гробот најдовме поголема група јагленисани цели ореви, миндали и ф‘стаци.⁴⁰ Во средината на гробната јама, на дното, лежеше бронзена монета, поцрнета од кремацискиот оган. Аверсот е многу излижан; според иконографските црти на претставениот император, монетата била искована во времето на Клаудиј. На подобро сочуваната реверсна страна е претставен десен профил на Јулија Агрипина – Помлада⁴¹ Секако, од исто време се и непосредно соседните кремирани гробови.

⁴⁰ За други раноримски погробувања со ист ритуал во Стоби види: Wasolowsky 1973, 134-135; Anderson-Stojanovic 2018, 58, 60.

⁴¹ Монетата е редок примерок. Има тежина 6,19 гр. и пречник 19-20 мм. Натписи не се видливи. Иконографскиот модел на аверсот и на реверсот е идентичен со драхмите што биле ковани во Едеса во 50-54 година (спореди RIC I, 117).

Под нивото на овие гробови не вршевме ископување, ниту на поширок простор околу нив. Веруваме дека на поголема длабочина, евентуално, може да има и други раноримски погребувања, дотолку повеќе што два такви гроба (бр. 2104 и 2105) откопавме и пред бедемското платно бр. 2, на оддалеченост еден до два ипол метри пред неговото лице. Во првиот се најдени еден булбус-унгвентариј и фрагменти од железна фибула, а вториот содржеше три булбус-унгвентарији. Оттука произлегува една констатација која е спротивна на одделни поранешни искажувања за фортификацијата на Стоби. Имено, со оглед дека булбус-унгвентариите во Стоби се вообичаен гробен прилог од времето на Октавијан Август до доцниот I век,⁴² откриените гробови до кулата V-a и покрај Фронталниот градски ѕид покажуваат дека таму не постоел раноримски, а ниту подоцна оформен одбранбен ров (*fossa*).

⁴² Anderson-Stojanovic 1992, 81, Tab.3.2, Tab.4.16.

ОПСЕРВАЦИИ, ЗАКЛУЧОЦИ И ПРЕТПОСТАВКИ

Во проектмтски поглед, Фронталниот градски сид бил главна - првозацртана линија при определувањето на просторната димензија на раноримскиот град, бидејќи проширување на градската површина можело да се врши во јужен – југоисточен правец; другите три страни на градската рамка биле ограничени со конфигурацијата на теренот од запад и со коритата на Црна Река и Вардар на исток и север. Оттаму, може да се претпостави дека планерските решенија кај таа првозацртана линија биле применети и на другите одбранбени сектори. Ископувањата покажаа дека челото на градот имало три градежни фази, различни не само по време на изведување туку и по карактеристиките на елементите, кои, пак, оддаваат различни стратешки концепции. Тоа се следи и кај Југоисточниот градски сид, а се насетува или може да се претпостави за останатите сектори.

Протогената фаза ја одликуваат кули со голема правоаголна основа, чија главна карактеристика е поставеноста во оска на бедемската линија, така што тие истапуваат од бедемските платна на две страни – и кон надвор и кон градот (кули I, II, IV и елиминираната кула V-a). Таква поставеност има и Потра Хераклеја, како и новооткриената Долна градска порта во својот изворен облик, што секако укажува на нивното интегрално планирање и истовремена изградба. Во прилог на тоа говори исто така дебелината на страничните сидови кај елиминираната Кула V-a, која е иста како кај страничните сидови од испустите на Porta Хераклеја. Во фасадите од долните зони на кулите, како и во цоклето на Porta Хераклеја, биле вградени долги делкани квадери од локален песочник, секундарно употребени. Според нивната бројност, димензии, обработка и остатоци од стари лежишта за метални кламфи, претпоставуваме дека потекнувале од разградени сидини на доцнохеленистичкиот град Стоби, кои имале помал периметарски опфат.⁴³

Втора карактеристика на првобтната римска фортификација се релативно тенките сидни платна помеѓу кулите, а кои не се поставени во иста линија туку, од кула до кула, наизменично истапуваат или отстапуваат. Тоа е забележливо во источната половина на Фронталниот сид и по должината на Југоисточниот сид. Отстапувањата се релативно мали, но, со оглед дека се повторуваат, тие не може да се случајно настанати

при сидарска изведба туку произлегле од проектантски предвидено решение. Проценуваме дека со таква хоризонтална проекција на платната се сметало да се постигне подобра статичност на долгата линијска архитектонска композиција во целина. Од дебелината на сидните платна (1.45 м, односно пет римски стапки) може да се заклучи дека тие немале многу голема височина, но секако достигнувале најмалку седум ипол метри, колку што бил висок и корпусот на Porta Хераклеја.⁴⁴ Кулите секако надвишувале со еден спрат повеќе. Најгоре, на круништето, дебелината на платната не давала доволен простор за потребната оперативно-маневарска широчина на бранителското стојалиште зад градобраните, затоа што градобраните заземале 050-060 м од сидната дебелина. Оттаму, единствено можно решение за компензација на дефицитарната широчина морала да биде изведбата на еркерни проширувања на стојалиштата (кон градот), со дрвен материјал. По должина, еркерите се протегале помеѓу задните испусти на кулите, односно на начин како што тоа традиционално било технички решавано кај палисадните фортови.

За датирање на првоизграденото утврдување релевантна е археолошката ситуација кај елиминираната Кула V-a. Кремираните раноримски гробови до лицето од темелот на кулата, особено гробот бр. 2139 со монета од императорот Клаудиј (50-та - 54-та година, кога во неговите монетни емисии се јавува Агрипина-Помлада), покажуваат дека Фронталниот градски сид бил втемелен претходно - во првата половина на I век. Овој археолошки наод не претставува изненадување во однос на поранешните претпоставки за изградбата на првата римска фортификација, но е значаен како цврст хронолошки репер со тесна рамка. Имено, поранешното мислење за изградбата се потпираше врз посреден индикатор - според оценки за сидната декорација во објектот „Каза Романа“ покрај Источниот градски сид, која истражувачите ја поврзале со IV стил на помпејското сликарство од 50-те до 80-те години на I век.⁴⁵ Исто така, со сондирање покрај внатрешното лице од Северниот градски сид (од страна на Археолошкиот музеј на Македонија, во 2001 година), најдени се неколку ситни предмети - фрагменти од аретинска керамика и еден фрагмент од светилка, кои имаат поширок временски опсег на изработка, така што овозможиле датирање на изградбата „околу средината на I век или малку

⁴³ Георгиев, 2018, 208

⁴⁴ Исто, 220, 222, Сл. 14-15.

⁴⁵ Dj. Mano-Zissi 1973, 202; Микулчиќ 2003, 44, 90, 92.

порано“,⁴⁶ односно во првата половина на векот.⁴⁷ Гробот 2139 со монета од Клаудиј бил ископан до темелот на Кула V-а најдоцна до самиот крај на шестата деценија од I век, меѓутоа нема причина да мислиме дека тој бил меѓу првите погребувања. Останува отворено и прашањето дали во прво време воениот режим за стратешкиот објект воопшто допуштал погребување непосредно до ѕидините. Сето тоа води кон претпоставка дека првата градежна фаза на римската фортификација датира од раниот I век, можеби од времето на императорот Тибериј, но, реално, не може со сигурност да се исклучи и поран датум, особено ако се има предвид дека градот почнал да го бележи својот засилен урбанистички подем уште во Августовото време, како и тоа дека малку е веројатно муниципалното средиште да останало без соодветна фортификациска заштита долг временски период.

Втората градежна фаза претставува генерална обнова на тврдината. Зафатот бил многу голем, бидејќи вклучувал уривање на скоро сите стари кули и изградба на нови, по целиот градски периметар. При обновата бил даден акцент на зајакнување на бедемските платна, на тој начин што пред нивните стари лица биле додадени ѕидови со дебелина од 0.90 м (три римски стапки), така што платната достигнале дебелина 2.35 м. Погоре опишаната ситуација кај елиминираната кула V-а од прва фаза покажа дека додадените зајакнувања на ѕидовите се втемелени на поголема длабочина. Во тоа препознаваме цел да се попречи можноста напаѓачот лесно да изведе парцијално уривање и пробив во ѕидните платна со поткопување под нивните темели, што инаку била една од основните полиоркетски техники во сите историски епохи.

Обновената фортификација добила друг тип кули – исфрлени со целиот корпус пред лицата на бедемските платна. Предноста кај нив е што овозможувале поголем број бранителски места на страничните ѕидови, од каде се опстрелувал партерниот простор помеѓу кулите. Не е јасно зошто биле задржани старите кули I, II и IV, освен ако тоа се должело на рационализација поврзана со добрата зачуваност на тие кули, но, според вградените сполии во внатрешноста на Кула I евидентно е дека и тие биле адаптирани, зајакнати со изсидување од внатрешна страна, веројатно само во височина на приземниот кат, така што ѕидови-

те многу се здобелиле, а внатрешниот простор се намалил.

Датирањето на втората градежна фаза го маркираат два реперни наоди. Содржината на гробот 2136, ископан до лицето на обновеното (додадено) ѕидно платно и над елиминираната стара Кула V-а, е цврст доказ дека втората градежна фаза настанала пред средината на III век. Ова е сосема ново сознание. Покрај монетите од Филип I Араб (244-249), таква датација даваат и придружните керамички светилки, особена таа со претстава на Хермес, која има апсолутна аналогија во друг гробен наод од стобската Западна некропола,⁴⁸ како и во два примероци од Скупи кои датираат од крајот на II – првата половина на III век.⁴⁹ Гробот 2136 дава прв конкретен податок (*terminus ante quem*) за обновата на Фронталниот градски ѕид, кој до сега беше определуван во втората половина или во крајот на III век без доволно аргументи. Од друга страна, вториот хронолошки репер – гробниот споменик на Аул Понтиј Евтихас, од крајот на II век, а кој е сполиа во Кулата III, не можел да биде поставен на тоа секундарно место пред првите децении на III век. Обата репери ја одредуваат обновата во тесен временски интервал, оптимално помеѓу втората и средината на петтата деценија од III век.

Индицираната временска рамка за обновата е битна во однос на парцијално познатите историски настани во Стоби, поточно во однос на прашањето: поради која причина и во какви околности фортификацијата била рекомпонирани? Со оглед на карактерот на објектот, природно е да се помисли на претходен воен настан и одреден степен на физички деструкции кај првата фортификација, макар што е логично дека, во практика, агресор кој е на поминување не би трошел време и сили за обемно разурнување на масивни ѕидини. Старата (често повторувана, а сепак археолошки недокажана) претпоставка за страдање на Стоби при походот на Готите од Атика кон Дунав, во 267-269 година, сега сосема сигурно не може хронолошки да се доведе во релација со деструкции на протогената римска тврдина, бидејќи ситуацијата кај елиминираната Кула V-а и гробот бр.2136 над нејзиниот остаток јасно покажуваат дека тврдината била обновена пред Готскиот поход.

Најблизок поран воен настан, кој силно ги загрозил западните римски провинции и Балканот, биле Маркоманските војни од 166-180 година, кога дакијските Костобоки продреле преку исто-

⁴⁶ Микулчиќ 2003, 46.

⁴⁷ Јакимовски 2006, 145, 147; Шурбановска-Санев-Јакимовски 2008, 278.

⁴⁸ Инвентар Л=95-28 во Стоби.

⁴⁹ Микулчиќ 1975, 134-141; Корачевиќ 1984, 57, 97/46; Јовановска-Михаилова 1999, 232-233, Сл.34.

чен Балкан длабоко на југ, до фокидска Елатеја и можеби до Елеузина (170 година). Во поново време, по повод најдениот гробен епитаф на Тимон Дациј од Скупи, декурион на Втората Аурелиева Дарданска кохорта стационирана во Наисус, кој загинал од Костобоките (но за нас незнајно каде), е изнесена хипотеза за евентуално паралелно движење на Костобоките и по моравско-вардарската комуникациска траса.⁵⁰ Независно од дискутабилноста на хипотезата, тој датум е многу ран и во нашиот случај археолошки е негиран со датацијата и реупотребата на споменикот на Аул Понтиј.

Евентуална друга причина за обновување на фортификацијата можела да биде претходна деструкција од тектонски потрес. Во литературата се одбележани определени состојби кај стобскиот театар, кои истражувачите ги поврзуваат со претпоставен земјотрес околу 300-та година.⁵¹ Тој термин последува неколку децении по утврдената обнова на Фронталниот грдски ѕид пред средината на III век. Оттаму, мислиме дека причинско-последична релација за обновувањето треба да се бара во други околности. Имено, протогеното градско обѕидје на Стоби секако ги задоволувало одбранбените потреби на муниципалното средиште во мирната провинциска внатрешност на Империјата во текот на нејзините стабилни први векови, меѓутоа, со својата релативно слаба цврстина, а веќе и амортизирано по двовековното постоење, тоа обѕидје не можало да одговори на потенцијалните опасности што се заканувале откако зачестиле варварските пробивања на Дунавскиот лимес, од втората половина на II век натаму. Сметаме дека обновувањето на стобските ѕидини најверојатно било поврзано со општиот тренд на нова фортификациска градежничка дејност, која се одвивала не само покрај Дунавскиот лимес туку и во градовите од внатрешноста на Балканот, во продолжение на повеќе децении по завршувањето на Маркоманските војни.

Стратешките аспекти, суштински за функцијата на фортификацијата, се посебно интересни за анализа. Тие водат кон констатација дека помеѓу протогената и подоцна обновената фортификација постоела битна разлика во одбранбената

делотворност. Имено, кај обновениот Фронтален ѕид е евидентно дека новиот тип кули се распоредени нерамномерно, на различни дистанци од 35 до 48 метри. Тоа е дијапазон од оптимална до не многу надежна граница за ефикасна стреличарска прецизност при меѓусебно содејство на кулите за вкрстено опстрелување на т.н. „мртов боев агол“ во партерниот појас пред самите ѕидни платна. Исто така, дискутабилно е колку кулите V и VI, оддалечени 35 и 38 м од Порта Хераклеја, можеле да придонесат за нејзината одбрана. Ефикасна заштита на портата била постигната многу подоцна, кога, токму поради таква потреба, пред портата била изградена протезхизма со пропилен, фланкиран со две одбранбени кули.⁵² Преголема раздалеченост помеѓу кулите од втора фаза е уште повеќе изразена кај Западниот градски ѕид,⁵³ каде растојанијата изнесуваат од 43 до 60 м, веројатно поради поповолната природна заштитеност на таа страна, каде под линијата на ѕидот се протега извишена стрмна падина која потенцијално го отежнувала масовното атакување.

Источниот градски ѕид покрај Црна Река не е посебно истражуван, но од сегментот кој бил откопан покрај објектот „Каза Романа“ може да се заклучи дека и тој бил обновен со втората градежна фаза. На тоа укажува самата дебелина на ѕидното платно и, особено, правоаголната кула која со целиот корпус е исфрлена кон надвор, што е својствено за втората градежна фаза. Впрочем, неговата обнова во втора фаза и логично произлегува од фактот дека најнискиот појас од градската површина покрај Црна Река бил урбанистички и одбранбено актуелен се до изградбата на Внатрешниот градски ѕид во крајот на IV или во почетокот на V век.

Наспроти карактеристиките на втората градежна фаза, зачуваниот и адаптиран сегмент од протогената фортификација што го сочинуваат кулите I и II заедно со 24 м долгото платно помеѓу нив, оддава одбранбен концепт кој обезбедувал поефикасно меѓусебно содејство на кулите. Со оглед дека тој концепт бил заснован со протогеното проектирање, се наметнува прашањето: колкав број од протогените кули биле елиминирани (како Кулата V-a) при обновата на фортификацијата и каде можеле да бидат нивните позиции? Анализата покажува дека растојанието помеѓу Кула II и елиминираната Кула V-a (89 м) одговара за уште две кули на меѓусебни дистанци од 24-25 м. А на

⁵⁰ Јованова 2006, 163-178; Истата 2015, 255-276. Хипотезата ја поддржува и Бабамова (2018, 124, 126; Истата 2012, 61-62.) интерпретирајќи еден надгробен натпис од Стоби, во кој се спомнуваат три деца „убиени од непријателот“. Сепак, овие епиграфски материјали се недоволно конкретни за донесување на сигурен заклучок, така што интерпретациите, засега, оставаат впечаток на пренатегнатост визави теориската можност за поврзување.

⁵¹ Gephard 1996, 55-61. Павловски 2018, 166.

⁵² Георгиев 2004, 243-253, Сл.1-6.

⁵³ Западниот градски ѕид беше откопан во 2009-2010 година, од страна на Установата за управување со археолошкиот локалитет Стоби. Необјавено.

дистанцата од Кула V-а до Порта Хераклеја (44.70 м) секако би морало да има кула, приближно на позиција помеѓу 13-ти и 20-ти метар источно од портата (непосредно до акведуктот кој минува низ постарото сидно платно). Соодветно, една таква кула би требало да има и западно од портата. Кулата VI на западниот агол од фортификацијата, со својата трапезоидна основа од втора фаза, е јасен показател за отстранувањето на претходните кули. Имено, при протогеното проектирање на фортификацијата, на нејзиното место морало да биде зацртана кула со правоаголна основа, идентична по изглед, поставеност и габарит со Кулата I од спротивниот (JI) фортификациски агол. Оттука би произлегувала претпоставка дека Фронталниот сид на протогената фортификација, можеби, имал осум кули. Но твката евентуалност треба археолошки да се провери на поголема длабочина од нивелетите кои се достигнати со нашето ископување.

Идентична ситуација се следи и кај Југоисточниот градски сид. Растојанието помеѓу наследените кули I и IV (56 м) е преголемо и во втората употребна фаза не овозможувало меѓусебно одбранбено содејство. Меѓутоа, тоа растојание сосема точно одговара за уште една кула во средината на платното од прва градежна фаза. Дали таква постоела и дали евентуално има остаток од нејзини темели на поголема длабочина не можеме да провериме, поради наведените ограничувања (види бел. 23).

Споредувајќи ги карактеристиките на двете различни фази, заклучуваме дека концептот на одбраната кај протогената фортификација бил заснован врз боевата ефикасност на густо поставени кули. Кај обновеното утврдување повеќе се сметало на цврстината на здебелените сидини - поотпорни на полиоркетските нападни средства, исто така на продлабочените фасадни темели кои попречуваат поткопувања, како и на зголемениот број бранителски места на страничните сидови од напред издадените кули.

Третата градежна фаза на фортификацијата исто така била обемна. Најсилно е изразена на источната одбранбена линија, со изградбата на т.н. Внатрешен градски сид од крајот на IV или од почетокот на V век, кога бил напуштен најнискиот појас од источната градска тераса. Времето на изградба е јасно индицирано со вградените многубројни седишта од демонтираниот раноримски театар. Големината на градителскиот зафат се огледува во сидната должина од околу 500 метри, чијашто волуменска зафатнина (според елементарна пресметка) изнесувала најмалку 12 000 кубни метри изведена сидарија. Логично е да

претпоставиме дека за елевирање на сидот била употребена значителна количина камен добиен со претходно обемно разградување на веќе непотребниот стар Источен градски сид покрај Црна Река кој дотогаш ја заштитувал долната градска тераса, како и камен добиен со разградување на напуштените тамошни згради. Покрај зголемената дебелина (2.55 м), главна карактеристика на Внатрешниот сид е потполното отсуство на кули со истап кон нападната страна, што јасно отсликува повторно изменета дефанзивна концепција. Единствената откопана негова кула е свртена кон внатрешноста на градот. Во нејзина северна близина треба да се очекува позиција на источна градска порта. Отсуството на издадени кули кон надвор кај Внатрешниот градски сид не би можело да се објасни со природната заштитна улога на Црна Река, бидејќи помеѓу речното корито и сидот останувал слободен појас со широчина од 90 до 130 метри, потенцијално искористлив од полиоркетски аспект. Тука било предвидено одбраната да се изведува директно од сидот, чиешто широко круниште зад градобраните овозможувало таков начин.

Истиот концепт на вовлечени кули е изразен уште на две други места. Присутен е кај доцноантичката протејхизма пред Порта Хераклеја, каде кулите на пропилолот целосно се вовлечени во внатрешниот партер. Го забележуваме и во секторот на новооткриената Долна градска порта, каде таква кула има во аголот што го формираат јужниот крај на Внатрешниот градски сид и понапред поместениот завршеток на Југоисточното бедемско крило од трета градежна фаза. Порди високиот степен на општа разграденост на сидините, денес е невозможно да се дознае дали и во колкав обем во третата градежна фаза биле обновувани горните партии во другите сектори од фортификацискиот периметар. Некоје идно ископување можеби ќе покаже кога бил подигнат и еден археолошки документиран заштитен предсид (со дебелина 2.20 м), кој обградувал долг трапезоиден простор пред Југоисточниот градски сид и засиданата Долна градска порта.⁵⁴

Фортификацијата била во употребна кондиција до силниот сеизмички потрес што го погодил градот во раниот VI век. Состојбите кај Кулата IV и кај потполно прекршеното и поместено сидно

⁵⁴ Аголен крај од тој предсид, со должини на платната 20+19 м, беше откопан во 1995 година, на дистанца од 10 до 35 м југоисточно од Кулата I (на просторот од сегашното импровизирано паркоралиште). Неговиот неоткопан продолжеток кон фортификацискиот агол кај засидната Долна порта се протегал под високиот насип исфрлена земја од предвоените ископувања.

платно до неа, кои се следат и во длабочината на темелите, индицираат дека како последица од потресот дополнително настапила и ликвефакција на флувијалната источна градска тераса, која потонала за најмалку 0.40 – 0.60 м, одразувајќи се со иденични физички последици и кај други градби повнатре во урбаното јадро.⁵⁵ Силно изразена последица од тектонскиот потрес има и во секторот на новооткриената засидана Долна градска порта, каде спомнатата вовлечена кула целосно се отцепила од бедемското платно кое искосено се навалило кон надворешна страна. При пост-земјотресната рехабилитација не бил направен ниту обид да се санираат деструкциите кај Југоисточниот градски ѕид. Фортификациската рамка во тој топографски најнизок и стратешки најранлив сектор останала неупотреблива, фактички „отворена“, а тоа говори дека во следните - последни седум децении од своето егзистирање Стоби воопшто немал организирана воена одбрана. Тоа, пак, е индиција дека замреле функциите на повеќето управни институции во градот (за чија безбедност, впрочем, служеле ѕидините на секој град, по принцип), а кое се одразило со понатамошно општо социјално-економско запаѓање и рапидна рурализација на Стоби.

Силно настраданиот дотогашен град, нужно насочен кон решавање на елементарните егзистенциски потреби и најмногу кон реставрација на комплексот околу главната градска црква, веќе немал финансиски сили за големи градежни зафати во функција на одбраната, ниту можности за држење на соодветно димензионирана воена посада. Отсуствуваат и наодите на оружја, иако има некои показатели за изработување на ситна дефанзивна опрема во рамки на железарско-ковачката дејност. Состојбите што ги констатиравме при ископувањето говорат дека ѕидините стоеле некое време напуштени, а потоа отпочнал процес на нивно перманентно разградување и реупотреба на каменот за подигнување на скромни субурбани живеалишта и работилници во последниот доцноантички населбински хоризонт, внатре и надвор од поранешната градска рамка. При таква состојба Стоби го задесиле аваро-словенските продирања, вклучително оној од раните владетелски години на императорот Маврикиј, чии монети во неколку последни скриени депои го документираат потполното замирање на животот пред крајот на VI век.

⁵⁵ Георгиев 2013, 26-29, со цитираната литература.

Наведена литература

- Anderson-Stojanovic 1992 = Anderson-Stojanovic V.R., *Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery*, Vol. 1, Princeton University Press, 1992.
- Anderson-Stojanovic 2018 = Anderson-Stojanovic V.R., *The Role of Grave Furnishings in the Funeral Rituals of the West Cemetery at Stobi*, Студии за старините во Стоби, Т. IV, Стоби 2018.
- Бабамова 2012 = Бабамова С., *Inscriptiones Stoborum*, Студии за старините на Стоби, Мон 1., Стоби 1912.
- Бабамова 2018 = Бабамова С., *Белешки за топографијата на Стоби*, Студии за старините на Стоби, IV, Стоби 1918.
- Bogdanović 1990 = Bogdanović Б., Puške, Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije, Beograd 1990.
- Blečić Kavur 2020 = Blečić Kavur M., *Medium and Motif: Coat in the bestiary of the Iron Age Caput Adriae*, Monumenta 5, MANU, Skopje 2020.
- Вулић 1933 = Вулић Н., *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА 75, Београд 1933.
- Wasolowsky 1973 = Wasolowsky A., *Burial customs in the West Cemetery*, Studies in the Antiquities of Stobi, Vol.I, Beograd 1973.
- Wiseman and Georgievski 1975 = Wiseman J. and Georgievski D.J., *Wall Decoration at Stobi*, Studies in the Antiquities of Stobi, Vol.II, Beograd 1975.
- Георгиев 2004 = Георгиев З., *Протејхизмата на Стоби*, Културно наследство, 28-29 (2002-2003), Скопје 2004.
- Георгиев 2013 = Георгиев З., *Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби*, Културно наследство 38 (1912), Скопје 2013.
- Георгиев 2018 = Георгиев З., *За структурата, изгледот и градежната историја на Портата Хераклеја во Стоби; Structure, Appearance and Construction History of the Porta Heraclea at Stobi*, Studies in the Antiquities of Stobi, Vol. IV, Stobi 2018
- Георгиев 2018-а = Георгиев З., *Белешки за две фреско слики во Стоби*, Патримониум.МК, 16, Скопје 2018.
- Георгиев 2022 = Георгиев З., „*Геоглифот “Канда (Шарков Рид) низ призма на материјалните наоди и историските настани*”, Патримониум.МК, 20, Скопје 2022.
- Gephard 1996 = Gephard E.R., *Evidence for an Earthquake in the Theatre at Stobi, c.AD 300*, Archaeoseismology, Fitch Laboratory Occasional Paper 7, British School at Athens, Oxford 1996.
- Јакимовски 2006 = Јакимовски А., *Северен беледем – Стоби 2001*, Macedoniae Acta archaeologica, 17, Скопје 2006.
- Јованова 2006 = Јованова Л., *Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи*, Macedoniae Acta archaeologica, 17, Скопје 2006.
- Јованова 2015 = Јованова Л., *Скупи-некрополи*, Inventaria Archaeologica Personarum, Том II, Скопје 2015.
- Јованова–Михаилова 1999 = Јованова Л. - Михаилова Д., *Скупи – Источна некропола истражувања 1984г.*, Macedoniae Acta archaeologica 15, Скопје 1999.
- Kalpakovska Georgievska-Nasuh 2016 = Kalpakovska V.-Georgievska A.-Nasuh E., *Funerary Ara from Heraclea*, Systsasis 28 -1 (2016).
- Каталог Стоби 1994 = Municipium Stobensium, *Зарадна некропола 1992*, Музеј на Македонија - Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1994.
- Корачевиќ 1984 = Корачевиќ Д., *Античко Скупи*, Изложбен каталог, Музеј на град Скопје, Скопје 1984.
- Лилчиќ 2001 = Лилчиќ В., *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Т.1, Скопје 2001.
- Мано-Зиси 1936 = Мано-Зиси Ђ., *Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године*, Старинар X-XI, Београд 1936.
- Marišić 2010 = Marišić, *Bilješke uz dva nadgrobna spomenika u Prevoju Garagnin - Fanfogna u Trogiru*, Tuskulum 3, Solin 2010.
- Микулчиќ 1974 = Микулчиќ И., *За големината на доцноантичките градови во Македонија*, Историја X/2, Скопје 1974.
- Микулчиќ 1975 = Микулчиќ И., *Римски луцерни од Скупи*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет 27, Скопје 1975.
- Микулчиќ 1999 = Микулчиќ И., *Антички градови во Македонија*, MANU, Скопје 1999.
- Микулчиќ 2003 = Микулчиќ И., *Стоби антички град*, Скопје 2003.
- Пвловски 2018 = Павловски Г., *Кавеата на театарот во Стоби, резултати од истражувањата во 2008, 2010 и 2012 г.*, Студии за старините на Стоби, Т.IV, Стоби 2018.
- Papazoglu 1990 = Papazoglu F., *Pontii at Stobi*, Arheološki Vestnik, Vol. 41, Ljubljana 1990.

Петровић 1933-1934 = Петровић Ј., *Stobi 1932*, Старинар, Сер. 3, 8-9, Београд 1933-1934.

Petrović 1943 = Petrović J., *U Stobima danas*, Glasnik Hrvatskih muzeja u Sarajevu, 1942, Sarajevo 1943.

Проева и Георгиев 2003 = Проева Н.А. и Георгиев З.Љ., *Надгробни ципус А. Понтија из Стоба (Municipium Stobensium) римске провинције Македоније*, Зборник Народног музеја Србије, XXVI - 1, Београд 2023.

RIC I = H. Mattingly and E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage I, Augustus to Vitellius*, London 1923 (reprinted 1948).

Санев.- Саржоски 1981 = Санев В. - Саржоски С., *Ископување на внатрешниот бедем во Сто-*

би, Studies in the Antiquities of Stobi, Vol.III, Титов Велес 1981.

Стојићевић 1932 = Стојићевић А.М., *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење (1912-1918)*, Београд 1932.

Falls (1933) 1996 = C. Falls (1933), *Military Operations Macedonia: From the Outbreak of War to the Spring of 1917. History of the Great War, Based on official Documents by Direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence I, Imperial War Museum and Ballery Press ed., London 1996.*

Шурбановска-Санев-Јакимовски 2008 = Шурбановска М.-Санев Г.-Јакимовски А., *Археолошки истражувања Стоби 2001*, Macedoniae Acta archaeologica 16, Скопје 2008.

Zoran GEORGIEV

THE FORTIFICATION OF STOBI: FRONTAL AND SOUTH-WEST URBAN WALLS

Resume

The concept of conducting an archaeological excavation of the fortification walls of the Roman town of Stobi (Municipium Stobensium) was first proposed prior to the outbreak of the Second World War. However, by the end of the 20th century, only limited progress had been made: approximately 100 meters of the total perimeter—measuring around 2,300 meters—had been excavated in isolated segments. Between 1998 and 2003, a comprehensive project¹ was undertaken with the aim of unearthing and partially reconstructing the entire frontal urban wall, along with a section of the southeastern wall. These excavations provided substantive insight into the structural characteristics and historical development of the fortifications, spanning a period from the 1st to the 6th centuries CE.

The frontal urban wall extends along the southern boundary of the town, with a total length of approximately 235 meters. This section of the fortification, which includes a monumental gate known as the “Heraclea Gate” and five defensive towers, constituted the most prominent and architecturally representative facade of the settlement - the “face of the town” (Fig. 2). From an urban planning perspective, it functioned as the principal, intentionally projected boundary that defined the urban perimeter. The sudden southern expansion of the town during the Early Roman period resulted in the incorporation of new urban space, formally delimited by the fortification wall. In contrast, the layout of the remaining three sides of the urban perimeter was largely dictated by the natural topography and the courses of the Vardar and Crna rivers. Archaeological investigations

have revealed that the fortification was constructed in three distinct chronological phases.

The *Protogenetic construction phase* is distinguished by towers with large rectangular bases, characterized primarily by their alignment along the central axis of the fortification walls. This axial placement results in the towers projecting both outward from the wall and inward toward the interior of the town (e.g., Towers I, II, and IV). A similar architectural approach is evident in the design of the “Heraclea Gate,” suggesting that these fortification elements were conceived and constructed as part of a unified and contemporaneous architectural plan. Another notable characteristic of the protogenetic fortification phase is the relatively narrow thickness of the wall sections (canvases) between the towers, measuring approximately 1.45 meters or the equivalent of five Roman feet. This dimension suggests that the walls were not originally constructed to great heights. Nevertheless, they likely reached a minimum height of 7.5 meters, corresponding to the height of the main body (corpus) of the urban gate. The towers, in contrast, were elevated by an additional storey above the wall height. The horizontal layout of the fortification reveals that the walls’ canvases between the towers were slightly offset from the primary construction axis, creating a subtle rhythmic projection alternating between the towers. This architectural strategy likely served to enhance the structural stability of the extended fortification system. Due to the relative thinness of these walls, which did not provide sufficient width to accommodate a functional defensive walkway typically requiring 0.50 to 0.60 meters of wall thickness, an alternative solution was employed. To compensate for the insufficient width, wooden platform extensions were constructed on the interior (town - facing) side of the wall, forming defensive

¹ “Project for the unearthing and partial reconstruction of the entire Frontal urban wall, and part of the South-east wall.”

stands. These wooden structures were anchored to the rear faces of the towers and extended along the wall.

The *Second construction phase* represents a substantial renovation of the fortress and constituted a large-scale architectural undertaking. This phase involved the demolition of nearly all previously existing towers and their replacement with newly constructed ones. In addition, the façades of the earlier canvas walls were reinforced by the addition of masonry extensions measuring 0.90 meters in thickness (equivalent to three Roman feet), thereby increasing the total thickness of the canvas walls to approximately 2.35 meters, or eight Roman feet (Fig. 8). Notably, these strengthening extensions were founded at a greater depth than the original protogenetic wall structures. This design choice likely reflects a deliberate defensive strategy aimed at preventing attackers from undermining the walls by digging beneath their foundations.

The renewed fortification incorporated a different typology of towers, all of which were projected outward from the facades of the canvas walls. This architectural configuration facilitated a greater number of defensive positions along the lateral walls, enabling coverage of the “dead ground” immediately adjacent to the fortification base. The earlier towers, designated I, II, and III, were retained - likely as part of a rationalized design strategy, but underwent structural adaptation. Specifically, they were reinforced by the addition of an interior wall, likely limited to the ground floor level, which increased the overall wall thickness by approximately 2.20 meters, consequently reducing the usable internal space. This secondary phase of modification is evidenced by the use of numerous *spolia*, particularly fragments of funerary monuments repurposed within the masonry. The canvas walls constructed during the second building phase (T. III, T. IV) similarly exhibit extensive reuse of earlier architectural and funerary elements.

The *third construction phase* is attested by a small surviving section of a canvas wall located between towers I and II, representing an extension toward the rear, oriented toward the urban interior. This segment of wall, measuring 1.95 meters in thickness, was constructed atop a raised ground floor supported by the structural remains of an earlier building (Fig. 3, T. II). Also attributed to this phase is the *proteichisma* featuring a *propylaeum* situated in front of the city gate. The *propylaeum* was flanked by two rectangular towers, fully integrated into the interior spatial configuration of the ground floor (peribolos). The facades of these towers incorporate *spolia*, specifically fragmented marble elements originating from the Early Roman theatre of Stobi, which underwent

gradual demolition between the late 4th and early 5th centuries. Numerous architectural components from the theatre are also embedded in the fabric of the Late Antique “Interior urban wall” along the eastern urban boundary, portions of which were partially excavated during archaeological campaigns in the 1970s.

The stratigraphic analysis of the area in front of the frontal urban wall has provided important chronological indicators for the first and second construction phases. A more detailed excavation conducted in the vicinity of Tower V revealed the foundations of a dismantled tower belonging to an earlier fortification phase, designated as Tower V-a. The wall canvas associated with the second construction phase was subsequently built directly atop these earlier foundations (Figs. 12–15). Adjacent to the foundation of the dismantled earlier tower, cremation graves were uncovered, extending up to the tower’s base. These burials contained ceramic offerings datable to the 1st century CE. Notably, one of the graves (no. 2139) yielded a coin of Emperor Claudius, (featuring the image of Julia Agrippina on the reverse), minted between 50 and 54 CE. This find provides compelling evidence that the frontal urban wall was established earlier, most likely during the first half of the 1st century CE, possibly under the reign of Emperor Tiberius. Nevertheless, a slightly earlier date, extending back to the final years of the Augustan period, cannot be definitively excluded, particularly given the notable urban development the city experienced during that era.

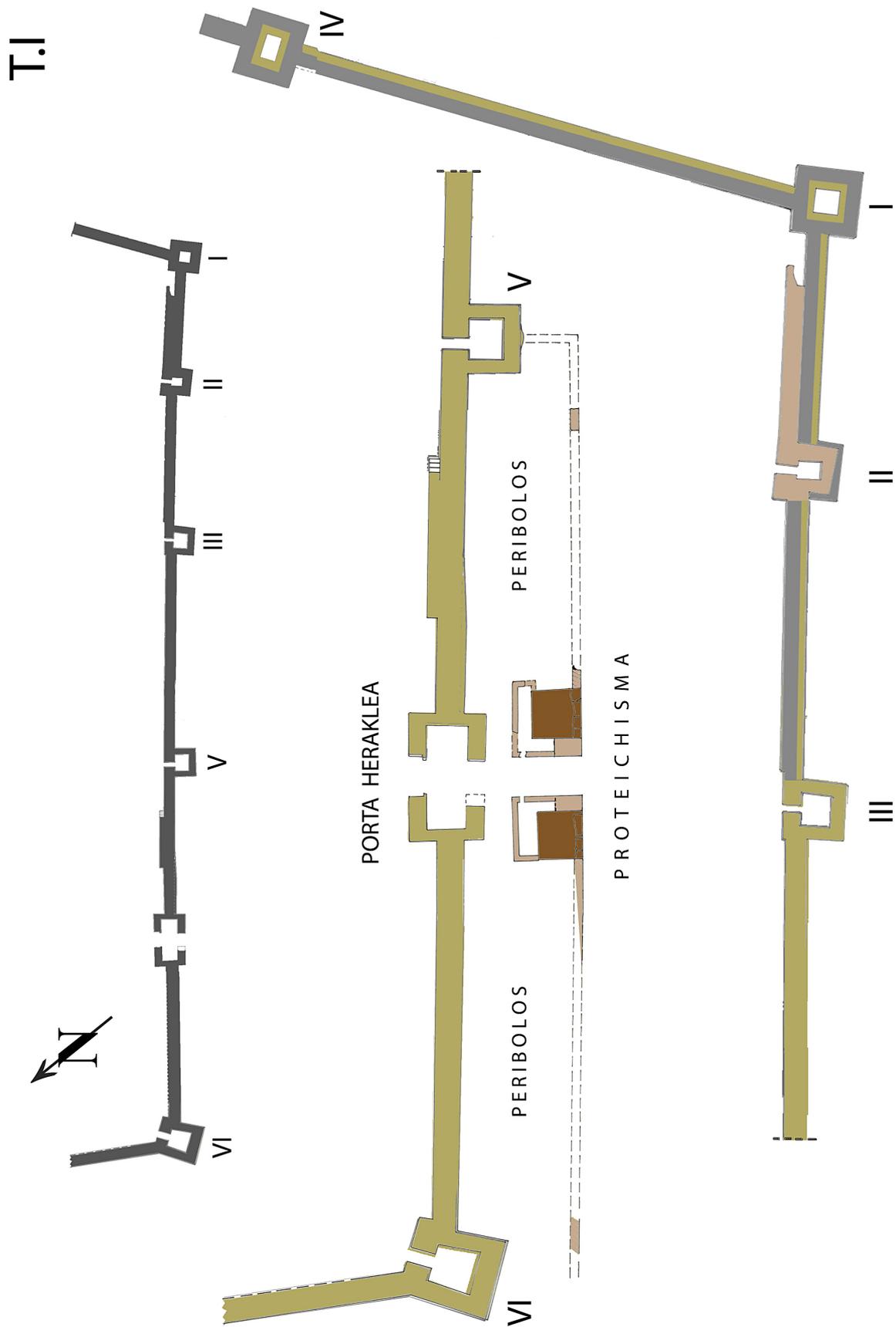
The chronological framework of the second construction phase is supported by two significant archaeological benchmarks. Within the corner of Tower III, a *spolium* originating from the funerary monument of Aulus Pontius Euthias, a citizen of Stobi, was discovered. This monument dates to the late 2nd century CE and was reused several decades later as building material within the fortification (T. V). A second key date comes from a burial (grave no. 2136) located adjacent to the front face of the reconstructed wall canvas, which partially overlays the foundation of the earlier, dismantled Tower V-a. This grave contained coins of Emperor Philip the Arab (r. 244-249 CE) and ceramic lamps characteristic of the first half of the 3rd century (Fig. 11). Based on these two anchor finds - the renewal of the frontal urban wall can be generally dated to the late 220s or early 250s CE. Stratigraphic evidence further indicates that, in a later period, specifically during the second half of the 4th century, infant burials were interred beside the outer face of this wall (T. VIII).

The southeast urban wall and Tower IV exhibit architectural features characteristic of both the first and second construction phases. In this area, there is clear evidence of severe structural damage caused by

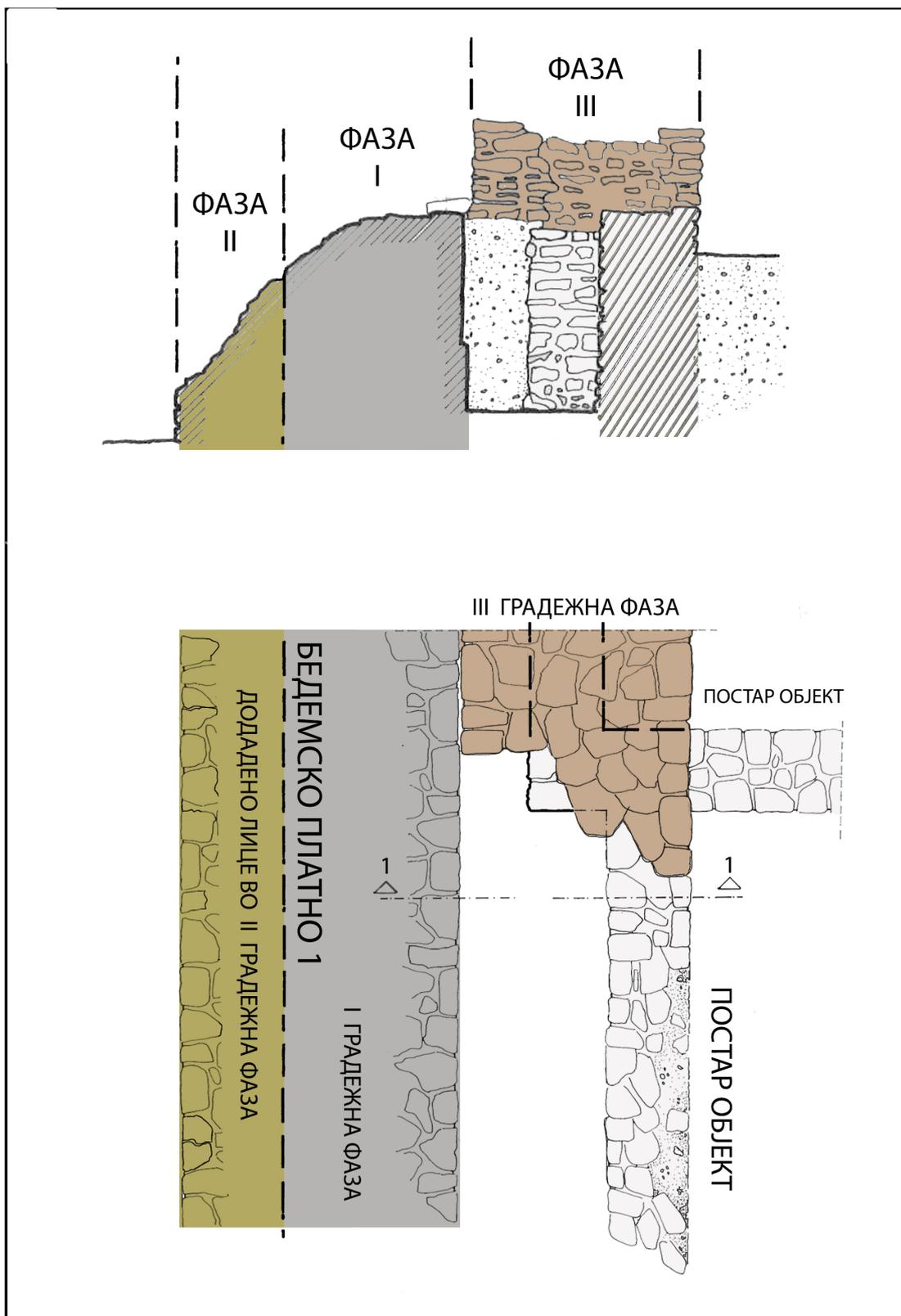
a powerful earthquake, likely the seismic event recorded by the chronicler Marcellinus Comes in 518 CE, which affected regions north of Stobi. Near the tower, the wall was transversely “broken,” and the entire structure comprising both construction phases with a total thickness of 2.35 meters, was displaced outward by approximately 0.20 meters. Tower IV displays multiple vertical fissures and cracking at the junctions of its interior corners, consistent with damage caused by strong horizontal seismic oscillations (T. VI).

In the aftermath of the seismic destruction, no restorative efforts appear to have been undertaken. The fortification system in this topographically lowest and most strategically vulnerable sector of the city was effectively abandoned and left “open,” suggesting that during the final seven decades of its existence, Stobi lacked organized military defense. This absence of strategic response reflects the collapse of the town’s administrative institutions, contributing to a broader trajectory of socio-economic decline and

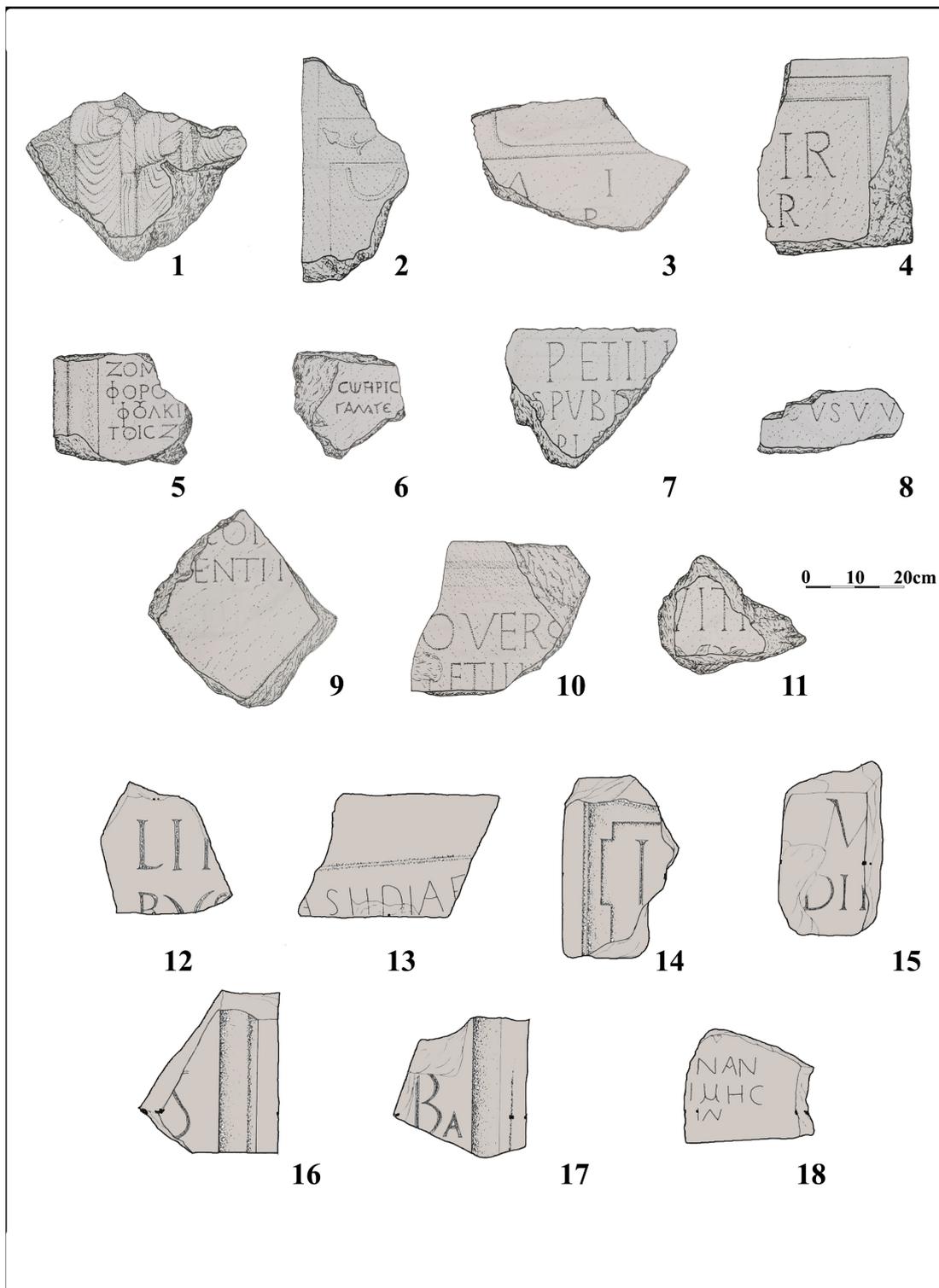
rapid ruralization. The city, faced with meeting basic subsistence needs and focusing primarily on the restoration of its principal urban ecclesiastical structure, lacked the financial and logistical capacity to pursue large-scale defensive construction, or to support a permanent military garrison. As a result, the fortification walls were left untended, and over time - evident from their deteriorated physical condition - a gradual process of material decomposition and systematic stone reuse commenced. The extracted building materials were repurposed for the construction of modest, substandard dwellings and workshops, as attested in the final settlement layer. Coin hoards discovered beneath the floors of these late structures, the latest issues of which are coins of Emperor Maurice dated to 583-585 CE, likely represent emergency concealments in response to the Avar and Slavic assault on Thessalonica in 586 CE. These findings suggest that the urban life in Stobi came to a definitive end shortly before the close of the 6th century.

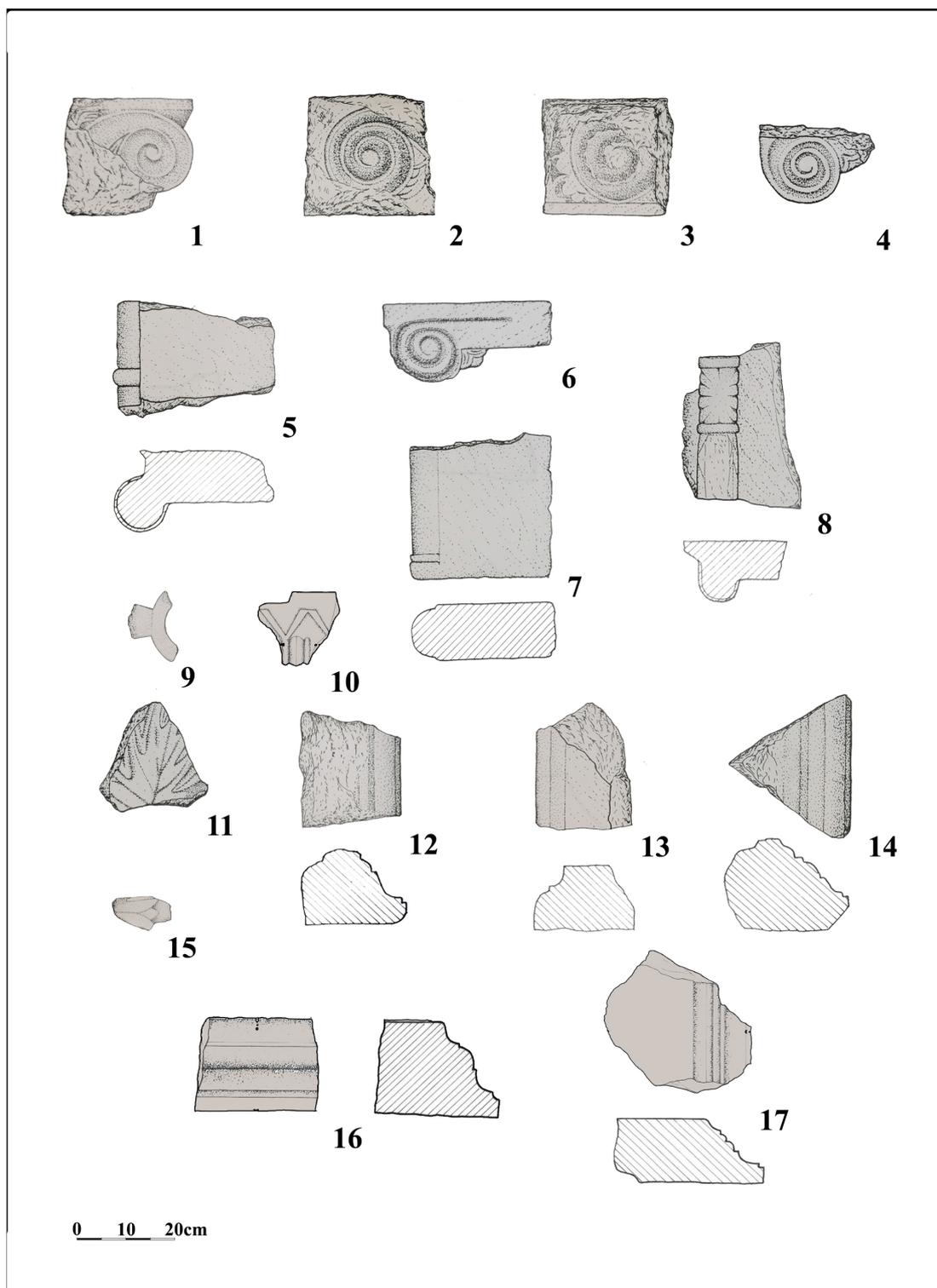
Т. I Стоби, Фронтален градски ѕид

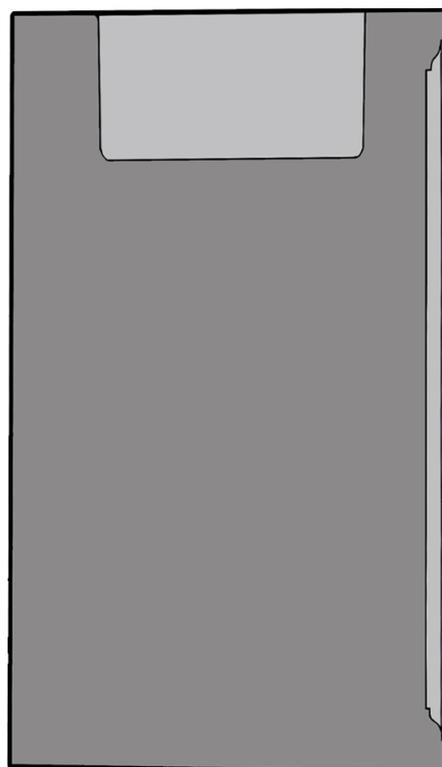
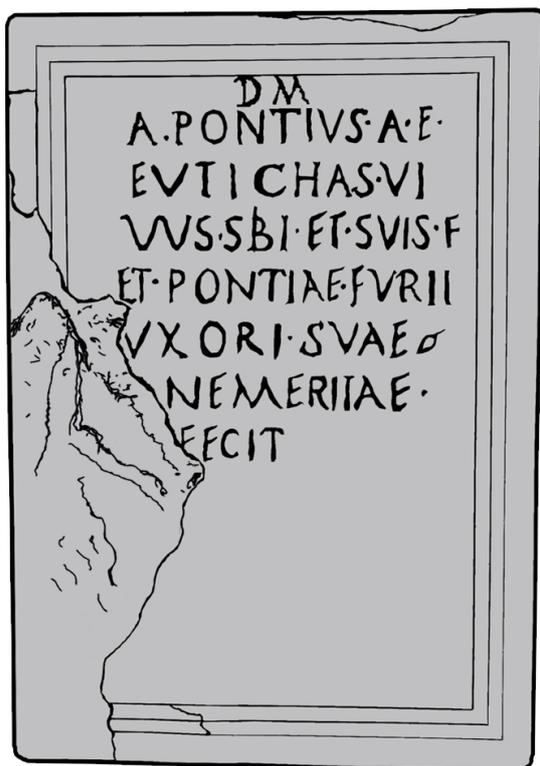
Т. II Градежни фази кај ѕидното платно бр.1

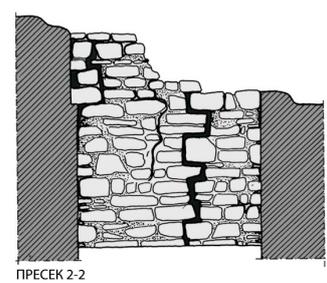
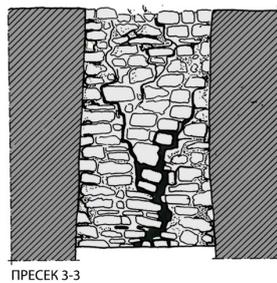
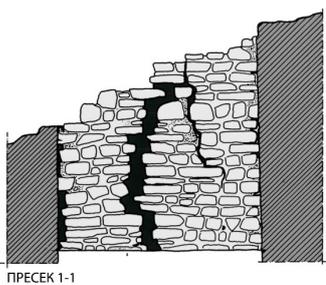
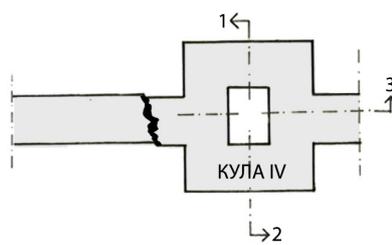
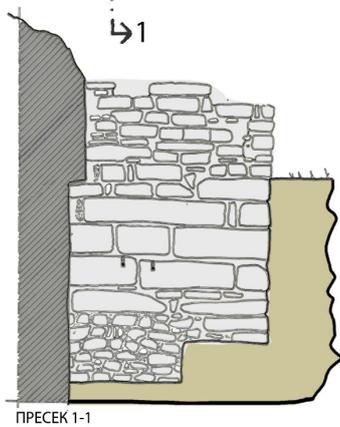
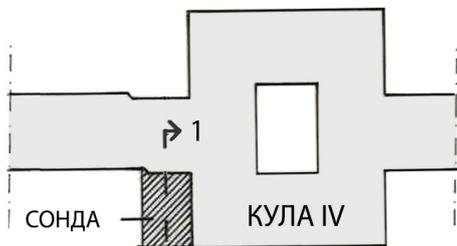
Т. III Фронтален градски ѕид, фрагменти од постари надгробни плочи и почесни натписи

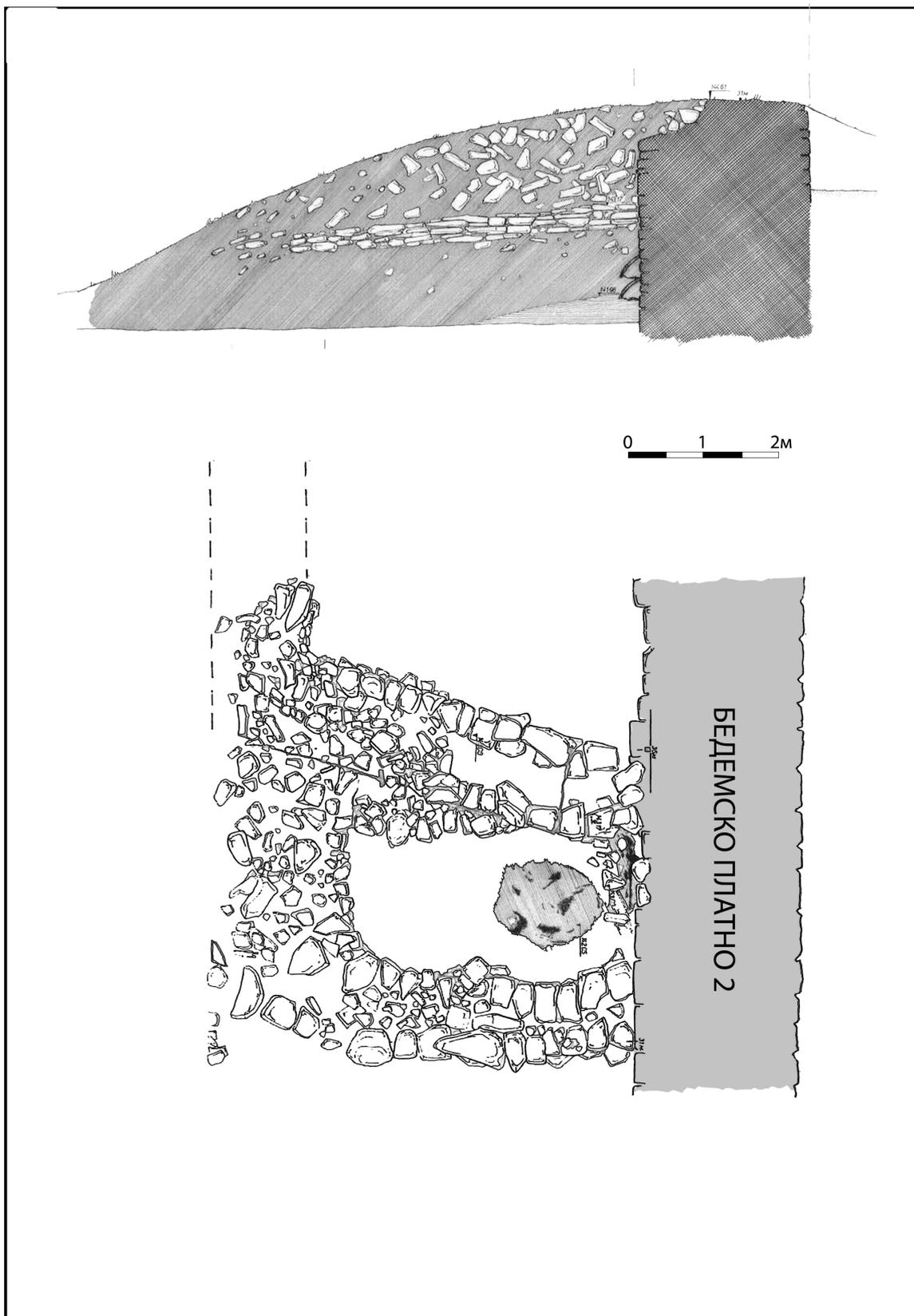
Т. IV Фронтален градски сид, фрагменти од архитектонска пластика

Т. V Кула III и гробен споменик на А. Pontius Evtihas

Т. VI Југозападен градски ѕид и Кула IV, изглед и деструкција

Т. VII Фронтален градски ѕид, доцноантички субурбан објект

Т. VIII Фронтален градски ѕид, доцноримски детски гробови